

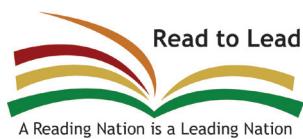
BUGU YA VHUIMO HA FHASI YA U
FUNZA U VHALA

Tshivenđa

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**Manyuwała wa Vhuimo
ha Mutheo wa u**

Funza u vhala Tshivenda

Mutevhe wa akhironimi

LoLT	Language of Learning and Teaching
PIRLS	Progress International Reading Literacy Study
HL	Home Language
FAL	First Additional Language
EFAL	English First Additional Language
EGRA	Early Grade Reading Assessment
CAPS	Curriculum and Assessment Policy Statement

Zwi re ngomu

KHETHEKANYO 1: NYANGAREDZO YA MANYUWAJA	5
1.1 Marangaphanda na nzulele wanulusa	5
1.2 NDIVHO YA MANYUWAJA	5
1.3 Milayo yo vhumbaho manyuwaJa	6
1.4 Zwipiða zwa U vhala.....	7
1.4. 1 U kona u amba luambo ndi wone murango wa luambo..	7
1.4.2 U ̄talusa maledere na madungo	8
1.4.3 U vhala hu na u pfectesa	8
1.4.4 Vhudipfi ha muvhali.....	8
1.5 Tshumisandowelo (automaticity) kha u ̄talusa maledere na madungo	8
1.5.1.Tshumisandowelo.....	8
1.5.2.Luvhilo	9
1.6 Ndeme ya mutheo wa u vhala wo khwañhaho.....	9
1.7 Maitele a u funza u vhala kha Nyambo dza Vharema.....	10
KHETHEKANYO 2: U FUNZA U VHALA KHA GIREIDI DZA U RANGA: NYANGAREDZO YA ZWIPIÐA ZWA U VHALA	11
2.1 U dikhouda (u wanulusa).....	11
2.1.1 Ndivho ya tshanduko ya mibvumo(phonological awareness)	15
Ri wana hani vhuñudzeñetudze	16
2.1.2 Ndivho ya mibvumo.....	17
2.1.3 Ndivho ya mubvumo wa ̄ledere (foniki)	18
2.1.4 U Vhala ipfि.....	20
2.1.5 U vhala nga u elela.....	31
2.2 U vhala hu na u pfectesa.....	34
2.2.1 Ðivhaipfi.....	35
2.2.2. Ndivho ya u angaredza	38
2.2.3 U ̄tutula ndivho ya kale (tshiñirathedzhi 1)	40
2.2.4 U humbulela	42
2.2.5 U kona u ̄tumanya/̄tumanya mafhungo	43
2.2.6 Tshifanyiso tsha muhumbulo.	44
2.2.7 U wanulusa zwiteñwa zwa tshiñori	46
2.2.8 U lavhelesa u pfectesa hu tshi shumiswa zwiñirathedzhi zwi sa shanduki.....	48
2.2.9 Zwiñirathedzhi zwa u funza u vhala hu na u pfectesa	51
2.3 Vhudipfi ha muvhali	51

2.3.1 Dzangalelo	52
2.3.2 Maitele na ḥuṭhuwedzo	53
2.3.3. Vhudipfesesi	54
2.3.4. Vhusumbedzeli	55
2.4 Ri funza hani u vhala	57
2.5 MAGA A MVELEDZISO YA U VHALA.....	60
2.5.1. Vhavhali vhanne vha khou thoma	60
2.5.2 Vhagudi vha ne vha khou thoma u bvelela kha u vhala	62
2.5.3 Vhagudi vha no khou thoma u vhala nga u elela.....	63
2.5.4. Vhavhali vha u elela/vhavhali makone	64
Khethekanyo 3:.....	65
3.1 Mbekanyamaitele ya ngudo dza u vhala ya kiłasini.....	65
3.3.1 U thetshelesa na u amba	66
3.1.2 Muñwalo.....	67
3.1.3.U ḥwala.....	68
3.1.4.Zwipida zwa luambo: u shumisa luambo	69
Ndi ngani?:.....	69
U shumisa luambo zwo lavhelesa kha milayo ya girama ya luambo lwonolo. Luambo luñwe na luñwe lu ḥaluswa nga zwivhumbeo na mashumele alwo	69
3.2 U langa kiłasi.....	69
YUNITHI 4 : Kulangele kwa mbekanyamushumo ya u vhala	74
4.1 U langa kiłasirumuni.....	74
4.2 Vhupo ha kiłasi.....	74
4.3 Vhabebi na u dzhenelela ha vhadzulapo	75
GLOSARI.....	76

Liñwalwa ḥa Mugudisi: Manyuwaña wa Vhuimo ha Mutheo wa u funza Tshivenda

ZWIRE NGOMU

KHETHEKANYO 1: NYANGAREDZO YA MANYUWAÑA

1.1 Marangaphanda na nzulele wanulusa

Ndeme ya u vhala ndi u itela u pfectesa zwiñwe na zwiñwe zwine ra vhala, ri vhalela u ḥalukanya. Tshipikwa tshihulwane kha pfunzo ya tshikolo tsha phuraimari ndi u bveledza vhagudi vha no kona u vhala nga vhothe, vha tshi vhala nga *ndila kwayo, nga u elela*, hu na u pfectesa na u *diphina*. Murango uyu wa u vhala u tea u itwa kha Vhuimo ha Mutheo – vhagudisi vha Vhuimo ha Mutheo vha na vhuñghinduleli ha u vhona uri vhagudi vhothe vha vho kona u vhala Luambo lwa Hayani musi vha tshi pfukela kha Vhuimo ha Vhukati.

Manyuwaña uyu wa U vhala kha Nyambo dza Vharema wo disendeka kha mawanwa a therò khulwane dzine dza vha: ḥodisiso ya u vhala ye ya itwa kha Nyambo dza Vharema dza Afrika Tshipembe; ḥodisiso ye ya itwa kha Nyambo dza Vharema huñwevho Afrika, na ḥodisiso ya zwa pfunzo ye ya itwa mashangoni ane a khou bvela phanda. Kuitele kwa zwithu kha manyuwaña uyu kwo sumbiwa ndila nga mawanwa a ḥodisiso a no kwama Nyambo dza Vharema khathihi na nzulele i no anzela u wanala zwikoloni zwa dzhango ḥa Afrika.

Nyambo dza Vharema dzothe dza 9 dzine dza funzwa sa Luambo lwa U guda na U gudisa (LoLT) kha Gireidi ya ḥ u swika kha 3 dici shumisa sisiteme ya alifabethe kha u ñwala. Zwenezwoha, kuitele kwa u vhala kwe kwa shumiswa kha Manyuwaña uyu na kwone ku tevhedza mawanwa a ḥodisiso a no kwama kufunzelwe kwa u vhala kha sisiteme dza u ñwala nga alifabethe. Vhathu vhothe, hu sa sedzwi luambo lwavho kana mvelele yavho, vha shumisa maitele a no fana a zwa ngelekanyo/zwa muhumbulo nahone vha vhala małedere a dici alifabethe nga ndila i no fana, vha dovha vha shumisa zwipiða zwa maluvhi nga ndila i no fana.

1.2 NDIVHO YA MANYUWAÑA

Ndivho khulwane ya muhangarambo wa Lushaka ya U funza U vhala ndi u buletshedza na u thusa u pfectesa zwipiða zwiñhulwane zwa u vhala zwine zwa vha u ḥalusa maipfi (**decoding**), u vhala hu na u pfectesa (**comprehension**) na munyanyuwo (**response**) zwine zwa vha zwithu zwi no ḥuñwedza u funza u vhala kha Gireidi ḥ dza nyambo dici no shumisa alifabethe hu tshi katelwa na nyambo dza Vharema dza Afrika Tshipembe. Mihangarambo iyi yo itelwa u ombedzela u aluswa ha ngelekanyo hune ha lavhelelwa kha vhagudi musi vha tshi guda u vhala. Hu dovha hafhu ha sumbedzwa kufunzele kwa u vhala kune kwa vhuedza.

Muhangarambo uyu wo vhewa nga ndila ine ya eletschedza mugudisi u khagala kha zwipiða zweþhe zwa u funza u vhala zwine zwa vha, u wanulusa, u ḥalukanya na munyanyuwo. Mugudisi u eletschedza malugana na uri: tshipiða tshiñwe na tshiñwe tshi amba mini, ndi ngani tshi na ndeme, tshi funzwa lini, tshi funzwa nga ndila-de, hu fanela u shumiswa zwiko zwifhio na uri vhuñudzeñdze ha hu ḥalukanyiwa hani (musi vhagudi vha tshi ḥangana na zwikhukhulisi).

Muhangarambo uyu u dovha hafhu wa ḥuñwedza nga tshipikwa tsha u sumbedza uri u vhala kha nyambo dza Vharema dza Afrika tshipembe hu nga funzwa nga ndila-de vhunga dici nyamboñhumani (**agglutinating languages**). Nyambo idzi dici dovha dza vha na kuñwalele ku re khagala, zwivhumbeo zwa maipfi azwo zwe pfuma nahone zwivhumbeo zwa nyambo idzi zwe fhambana na zwa English.

Muhangarambo u dovha hafhu wa vha thikho ya ngona khulwane dza u vhala dici re khokho dza u funza u vhala kha Gireidi ya ḥ. Ngona idzi ndi u vhalela ntsha, u vhala na vhagudi, u vhala nga tshigwada hu na u sumbiwa ndila, u vhala nga phere na u vhala nga woþhe. Hu dovha ha katelwa-vho na zwithusedzi zwi no nga u vha hone ha zwiko zwa u vhala sa ICT na ḥaiburari, u pfumbudza ha vhagudisi khathihi na u vha tikedza; khathihi na u shela mulenzhe ha vhabebi na zwitshavha zwa havho.

Muhangarambo uyu u do tshimbila na Manyuwaña wa U vhala une wa do sedzeswa zwa kufunzele kwa u vhala kha nyambo dza Vharema dza Afrika Tshipembe dza tshiofisi, dzothe dza 9

Muhangarambo uyu u do tshimbila na Manyuwa la wa U vhala une wa do sedzesza zwa kufunzele kwa u vhala kha nyambo dza Vharema dza Afrika Tshipembe dza tshiofisi, dzothe dza 9.

1.3 Milayo yo vhumbaho manyuwa la

Hu na milayo miraru ine ya ri eletshedza kha ndila dza u bveledzisa u vhala kha uyu muhangarambo:

Mulayo 1: Hu na vhushaka vhuhulu vhukati ha luambo na litheresi

Vhukoni ha u amba luambo na u bveledzwa ha litheresi zwi na vhu umani vhuhulu, uvhu vhushaka vhu shuma nga ndila mbili:

(i) **Vhukoni ha u amba luambo** ha mugudi vhu na thutuwedzo khulu kha u guda u vhala. Vhagudi vha na vhukoni ho fhambanaho kha nyambo dza hayani. A si vhagudi vho the vane vha thoma tshikolo vhe kha vhuimo vhu fanaho ha vhukoni ha luambo lwa hayani, u pfuma vhukoni ha luambo lwa hayani zwi ita uri mugudi a wane zwi tshi leluwa u guda u vhala.

(ii) **U vhala bugu hu na thutuwedzo khulu** kha vhukoni ha luambo kha vhagudi. Nga kha u vhala bugu, vhagudi vha guda maipfi manzhi, vha wana mihumulo minzhi, u guda u shumisa zwivhumbeo zwa mafhungo zwi no kondza na u engedza ndivho zwayo yavho ya liphasi. Izwi zwi shumiswa u lingana kha u vhala luambo lwa hayani kana kha luambo lwa u engedzedzedza lwa u thoma.

Mulayo wa 2: Luambo lu tou mamelwa, u vhala hu tou funziwa

U vhala a hu tou mamelwa u fana na zwine u amba havha. Vhagudi vho the vha mamela luambo hone vha guda u vhala arali vho funzwa. Uri vha do kona hani u vhala zwi bva kha uri vho funzwa hani, vha newa zwikhala zwingafhani zwa u vhala duvha na duvha na uri vha a kona u swikelela dzibugu na.

Ndi ngani izwi zwi na ndeme kha vhagudisi vha Vhuimo ha Mutheo?

Vha newe vha vhagudisi vha dzhia uri ngauri vhagudi vha a kona u amba luambo lwe vha mamela, vha do kona na u lu vhala. Vhuluvhi ha muthu a vhu shumi ngauralo. A zwi tei u tou ombedzelwa uri vhagudi a vha koni u guda sa zwine vha ita kha luambo luambiwa. Vhagudisi vha tea u funza vhagudi ndila dza u vhala na u vha nea tshikhala tshinzhi tsha u shumisa zwikili zwinkhi zwe vha guda.

Tshivhalo tsha vhagudi vha re kijasini dza Afurika Tshipembe tshi no swika mbili tshararu kha Vhuimo ha Mutheo ndi 40 kana u pada. kha idzo kijasi ngona ino linganganyisa ya u vhala i no katela kugudiselwe kwa mibvumo hu na thevhokano u fana na zwi re kha CAPS i nga ita uri vhagudi vha tjavanye u kona u vhala.

Mulayo wa 3: Nzulele nga vhuphara i na ndeme

Zwine vhagudi vha pfa na u vhona zwi no kwama luambo musi vhe hayani na tshikoloni zwi kwama nyaluwo yavho ya luambo na litheresi. Naho vhagudi vho the vha tshi nga zwi kona u wana ndivhothangeli ya luambo lwavho lwa hayani nga u tou lu mamela, mawanwa a thodisiso a sumbedza uri vhudzivha ha zwi no kwama luambo, zwine vha tou pfa na u vhona musi vhe mahayani avho na musi vhe zwitshavhani na zwikoloni, zwi a tuwedza u divha havho nyambo khathihhi na u kona u vhala.

Hu na vhagudi vha no bva midini ine bugu dza si vhe nnzhi nahone vhabebi vhavho vha sa anzeli u ita mihani navho, ha dovha ha vha na vhagudi vhane mahayani avho ha ambiwa nyambo dzo fhambanaho. Havha vhagudi vho raloho vha tea u newa tshifhinga tshilapfu musi vha tshi thoma u vhala nga Luambo lwa Hayani u fhira vha vhe vha thoma tshikolo vho no luguselwa u vhala. Ri khou amba nga vhagudi vhane zwikili zwavho siani ja nyambo na divhaipfi a Luambo lwa Hayani zwa vha zwe no vhibva.

Ndi ngani milayo iyi iya ndeme kha vhagudisi vha Vhuimo ha Fhasi?

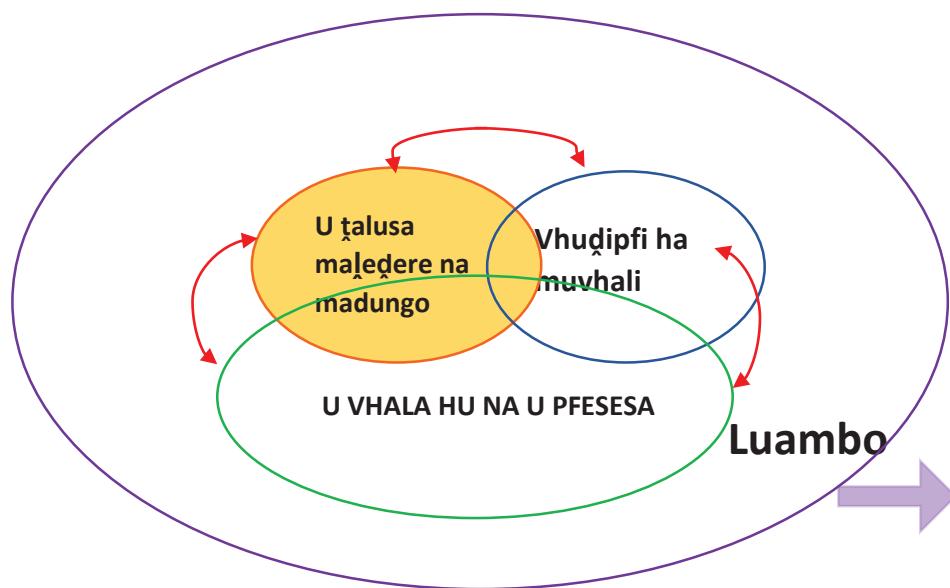
Vhunzhi ha zwikolo zwa mashango ane a kha di bvela phanda zwi dzenwa nga vhagudi vhane vha bva mitani ya vhashai. A hu swiki hune izwi zwikolo zwa nga shandula nzulele i re midini ya vhagudi siani ja zwa matshilisano na zwa ikonomi,

fhedzi-ha, zwikolo zwi nga kona u shandula zwine zwa khou bvelela afho zwikoloni na kiłasini. Ndi mafhuno mahulwane vhukuma uri zwikolo zwi re zwitshavhani zwi re na vhushai zwi ite uri tshikoloni hu vhe fhethu hune vhagudi vha funzwa nyambo na litheresi dzo pfumaho, hu sa sedzwi hune mugudi a bva hone.

Zwo tou tea tshothe uri zwikolo zwi fhaṭe jaiburari. Vhagudisi vha Vhuimo ha pfunzo ya Fhasi vha tea-vho u vha na fhethu ha u vhalela kiłasini dzavho hune vhagudi vha kona u wana bugu dza mifuda yo fhambanaho dzo ḥwalwaho nga Luambo Iwa Hayani Iwavho khathihi na u wana ḥthalusamaipfi/dikishinari (sa tsumbo, dza nyambo mbili HL- English FAL). Masheleni e a gaganyelwa u renga matheriała a u thusa u funza/u gudisa na u guda (LTSM) a nga shumiswa ḥwaha muñwe na muñwe kha u renga bugu dzi no do vhewa zwikoloni na kiłasini

1.4 Zwipiđa zwa U vhala

Manyuwała uyu u ḥalutshedza maitele a u vhala sa ane a vha na zwipiđa zwiraru zwiħulwane. Ndi zwine zwa vha **u ḥalusa małedere, madungo, u vhala hu na u pfeſesa na vhudipfi ha muvhali**.

Nyolo ya 1: Zwipiđa zwa u vhala zwo simiwaho kha luambo

Luambo Iwa orala

Divhaipfi
Tholokanyonđivho ya u thetshellesa
Ngudo ya mibvumo
Mofołodzhi/tshivhumbeo
tsha maiipfi
Divhafhungo

1.4. 1 U kona u amba luambo ndi wone murango wa luambo. Musi ri tshi vhala luambo luñwe na luñwe, ri tea u vha ri na ndivho nngede ya u lu vhala.U kona luambo zwi ḥutuwedza u kona hashu u vhala na u ḥwala luambo nga ndila yo leluwaho. Izwi zwi itea kha Luambo Iwa Hayani na kha Luambo Nyengedzedzwa Iwa u thoma.

U vhala ho simuwaho kha luambo. U kona luambo hu angaredza ndivho ya maiipfi (divhaipfi), u ḥalukanya mibvumo, mofołodzhi, na tshivhumbeo tsha mafhuno kana girama ya luambo. Izwi zwi a sumbedzwa hafhu kha vhukoni ha u thetshellesa wa pfeſesa khathihi na u amba. Vhagudi vha no kona luambo vha wana zwo leluwa u guda u vhala na u ḥwala (arali vha na vhadededzimakone nahone vha funzwa zwavhudji).

Vhagudi vhane vha kondelwa nga u vhala na u ḥwala (naho vhe na vhadededzimakone) ndi vhane vha anzela u vha vha si na vhukoni ha Luambo Iwa Hayani.Vhadededzi vha tea u ḥea vhagudi avha thikhedzo yothe na u vha ḥea tshikhala tsha u ita nđowendowē dza zwikili thangeli zwa u vhala na u ḥwala. Fhedziha, uri ri kone u pfeſesa zwine ra khou vhala zwi re kha nyambo dza kuñwalele kwa sisiteme ya alifabethe, ri tea u divha uri alifabethe i shumisa hani. Izwi ndi zwine zwa pfi ndi u **ḥalusa małedere na madungo (decoding)**.

1.4.2 U ḥalusa maledere na madungo

U ḥalusa maledere na madungo ndi u ḥivha uri mibvumo ya luambo (fonimi) i imelwa nga maledere afhio kha muñwalo khathihi na u shumisa iyi ndivho kha u pfectesa mulaedza u re kha zwo ḥwalwaho zwi khagala nahone nga u ḥavhanya, musi ri tshi khou vhala.

Zwi na ndeme u funza vhagudi u ḥalusa maledere na madungo kha miñwaha ya u ranga ya pfunzo yavho (kha Gireidi ya 1) ngauri zwi ita uri vha thome u ḥalukanya maipfi o ḥwalwaho. Arali vhagudi vha si na zwikili zwo fhañelaho zwa u ḥalusa maledere na madungo, vha ño kundelwa u alusa zwikili zwa u vhala hu na u pfectesa, zwikili izwi ndi zwine zwa vha thusa kha u vha vhavhali makone, vho imaho nga vhothe. Naho zwo ralo, u ḥalusa maledere na madungo a si u vhala, zwi tou vha tshipida tsha u vhala. Zwi tou *isa* fhedzi muthu kha u vhala, a si u vhala hone huñ.

1.4.3 U vhala hu na u pfectesa

U vhala hu na u pfectesa zwi amba u kona u saukanya, u pfectesa na u ḥalukanya mañwalwa khathihi na u livhanya mañwalwa aya na zwine muvhali a vho zwi ḥivha. U vhala hu na u pfectesa ndi yone ndivho khulwane ya u vhala; tshiñwe na tshiñwe tshine ra vhala, ri tea u tshi pfectesa. Hu na maitele na zwikili zwo fhambanaho zwine zwa thusa khau vhala hu na u pfectesa, zwi no fana na u kona luambo, sa ḥivhaipfi, na zwikili zwa u shumisa muhumbulo khathihi na zwitirathedzhi.

1.4.4 Vhudipfi ha muvhali

Tshipida tsha **vhudipfi ha muvhali** tshi yelana na vhuñipfi, kuvhonele na ḥuñhuwedzo ya vhagudi. Zwine ra vhala zwi a anzelu u ri nyanyula, nga ndila dzo fhambanaho. Ri nga zwi takalela, ra zwi nyala kana ra si dzhie sia khazwo. Vhagudi vhanne vha guda nga u ḥavhanya nahone zwo leluwa vha a takalela u vhala nga vhuñifhulufheli. Izwi zwi ita uri vha takalele u vhala vha tshi ya phanda.

Ngauralo zwikili zwine vhagudi vha vha nazwo zwi vha ḥuñuwedza uri vha vhe na lutamo lwa u vhala, vha vhala zwithu zwinzhi. Zwenezwi vha tshi khou anzelu u vhala, zwikili zwavho zwa u ḥalusa maledere na madungo khathihi na u vhala hu na u pfectesa, zwi a aluwa, zwi ñi ralovho na kha u alusa ḥivhaipfi. Dzangalelo ña u vhala ñi ita uri vhagudi vha vhe na lutamo lwa u ḥiphina nga bugu, ngeno hu uri dzangalelo ñi nga shaea arali zwine vha khou vhala zwi tshi vha kondela kana zwi sa vha nyanyuli (zwi tshi vha bora)

Zwipiða izwi zweþhe zwa u vhala zwi ño ḥalutshedzwana u bviselwa khagala kha Khethekanyo ya 2 ya Manyuwaña.

1.5 Tshumisanđowelo (automaticity) kha u ḥalusa maledere na madungo

1.5.1.Tshumisanđowelo

Zwa ndeme kha tshikili tsha u wanulusa ndi uri tshi tea u itwa nga ndila kwayo nahone nga u ḥavhanya. U wana ndila kwayo na luvhilo kha u wanulusa zwi isa kha tshumisa ñđowelo (u vha na vhukoni ha luambo ḥwalwa hu sina ḥthalusandivho). Musi ri tshi shuma zwithu kha muhumbulo hu si na u humbula ndivho yazwo, ri ri maga aya a bvelela hu si na u humbula nga hao. Tshumisanđowelo i nga bvelela fhedzi nga murahu ha zwikhala zwinzhi zwa ñđowendowe. Tshumisanđowelo kha u vhala i nga konadzea fhedzi arali vhagudi vha na ndivho ya mibvumo yo imelwaho nga maipfi (ndivho ya luambo)

Nyambo dla tshi Afrika dzi na maipfi manzhi malapfu u fhira a English (zwi hulusa kha

mbađekanyo ya u shandulwa ha kuñwalele kwa nyambo dla tshiNguni) vhagudi vha tea u kona u vhala haya maipfi nga u ḥavhanya nahone nga ndila kwayo, sa tsumbo, ndi a ni funa noþhe, zwo fhambana na uri Ndi a i funa tsumbo: mmbwa, muvhali u tea u kona u wanulusa phambano vhukati ha (ni na i) vhukati ha maledere u wana uri zwi amba mini.

Musi vhagudi vha tshi thoma u guda maledere na mibvumo yao na u a vanga u vhumba maipfi, zwi bvelela nga u ongolowa nahone u thetshesela hoþhe ha ḥwana hu vha ho dzhiwa nga u ḥalusa maledere na madungo na u vhumba phetheni ya ipfi muhumbuloni. Nga zwituku ḥwana u vha khwine khazwo, luvhilo lwa maitele lu a engedzea nahone nga murahu ha zwikhala zwinzhi zwa u vhalela n̄ha maitele a mbo vha ñđowelo. Muhumbulo u a vhofhololwa, muvhali a

who kona u vha na vhulavhelesi vhuhulu kha zwine fhungo ja amba zwone. Zwikili zwa u wanulusa madungo zwi tea u gudiwa tshifhinga tshothe u itela uri vhagudi vha kone u bveledza tshumisandowelo.

1.5.2.Luvhilo

Ndi zwa ndeme kha u wanulusa maledere na madungo; zwi a kondela vhagudi u vhala hu na u pfectesa arali u wanulusa maledere na madungo hu so ngo itwa ndowelo. Ndingo iñwe na iñwe ine ya shumisa tshifhinga tsho kaliwaho (tsumbo; u ita tshithu nga minete), sa nyito ya EGRA, hu khou lingwa tshumisandowelo.

Kha nyambo dzo fhambanaho hu na zwikalo zwa u vhala kha Gireidi dzo fhambanaho. Ndi zwa ndeme u dzhieila ntha uri zwikalo izwi zwi yelana na luambo lwonolwo ho sedzwa kuñwalelwwe kwalwo.

Sa tsumbo, magumoni a Gireidi 1, vhagudi vhane vha vhala Tshivenda sa luambo lwa hayani vha tea u kona u vhala maipfi a 53 lwo linganelaho nga ndila yone nga minete muthihi. Arali ñwana a tshi vhala maipfi a re fhasi ha 40 nga minete muthihi magumoni a Gireidi 1, zwi sumbedza uri ñwana ha athu u bveledzisa thalusa ndowelo.

Honeha, kha ñwana ane a vhala nga Tshivenda maipfi a 18 nga ndila yone nga minete muthihi, zwi sumbedza uri ñwana o swikelela vhuñwe vhuimo ha tshumisa ndivho kha u vhala Tshivenda. Arali ñwana a tshi nga kona u vhala maipfi a 8 fhedzi nga minete nga Tshivenda magumoni a Gireidi 1, zwi sumba uri ñwana u ḥoda thikhedzo yo engedzedzwaho kha vhueleli ha u vhala. Ndingo na zwishumiswa zwa u kala EGRA zwi do ḥaluswa nga vhuñalo kha manyuwaña uyu.

Ndi zwa ndeme u ombedzela uri naho u ḥalusa maledere na madungo zwo tea kha u pfectesa a zwo ngo lingana. Nga mañwe maipfi, u kona u ḥalusa maipfi kha siañari a zwi ambi uri u vhala hu na u pfectesa zwine wa khou vhala. U pfectesa ndi zwine u vhala ha vha zwone, ri nga kona u thusa vhagudi u vha vhapfesesi vhavhuñi nga u fhañ ñivhaipfi yavho na nga u vha funza maitele ane a do vha thusa u pfectesa mulaedza khwine.

1.6 Ndeme ya mutheo wa u vhala wo khwañhaho.

U bvelela kha mathomo avhuñi ndi zwa ndeme uri vhagudi vha bveledze mathomo avhuñi a u vhala na u ñwala. Mitwe ya Jitheresi kha miñwaha ya u ranga i nga bveledza magake ane a nga bveledza miedzi. Mitwe na magake zwi khwine u shuma nazwo u fhira u shuma na miedzi. Miedzi yo añama ya dovha ya vha na vhudzivha vhune ho leluwa uri vhagudi vha nga wela ngomu zwa dovha zwa kondañ u bva. Ndi zwa ndeme kha vhagudisi vha Vhuimo ha Mutheo u ḥalusa miedzi ine ya ranga u bvelela kha mvedeziso ya thangela luambo u itela u ñivhadza kufunzele kwavho na uri vha kone u thusa vhagudi vhane vha kundelwa kha mvedeziso ya luambo.

Zwithu zwiraru zwi itaho uri hu vhe na ḥoñdea ya muteo wo khwañhaho wa u vhala kha nyambo dza Afrika dza ñamuni kha Vhuimo ha Mutheo:

1. Vhukoni ha kuvhalele kwa vhagudi kha Gireidi 3 ku ñisa khumbulelo ya kuvhalele kha vhagudi kha tshikolo tsha ntha.
2. Vhavhali vhavhuñi kha Gireidi 3 vha a kona u vha vhavhali vhavhuñi kha tshikolo tsha ntha.
3. Vhavhali vha Gireidi 3 vhane vha kondelwa nga u vhala vha dzula vha sa koni arali hu si na ane a khou vha thusa.

Vhagudi vhane vha kundelwa u vhala kha Vhuimo ha Mutheo vha a balelwa u swikelela nga vhothe kha Vhuimo ha Vhukati. Nahone, vha do salela murahu tshothe kha Vhuimo ha Vhukati ngauri hu lavhelesesa nga mañda zwi re ngomu kha ther, ngeno vhagudi vha tshi shumisa u vhala sa tshishumiswa tsha u guda – vha ‘vhalela u guda’. Mitwe na magake a u vhala a tea u wanwa a dovha a lulamiswa kha Vhuimo ha Mutheo – a hu na ñwana ane a tea u ya kha Vhuimo ha Vhukati a na vhuleme ha u vhala nga mulandu wa uri ndaela ya u vhala a yo ngo swikelelwa kha Vhuimo ha Mutheo. Vhuimo ha Vhukati vhu ḥangana na khaedu ngauri kha Vhuimo ha Mutheo a ho ngo vha ndaela dza u vhala dzo linganelaho. Vhagudi vhane vha kundelwa u vhala vha na tshikhala tshinzhii tsha u shavha tshikolo kha Vhuimo ha Vhukati kana kha tshikolo tsha ntha.

Ndi zwa ndeme u vhona uri vhukoni ha u vhala havhuñi vhu a bveledziswa kha Luambo lwa Hayani u bva kha murole wa u ranga. Vhagudisi vha tea u vha na muhumbulo wavhuñi wa zwipiñga zweñthe zwa u vhala na u vhona uri zwipiñga zweñthe zwi bveledziswa nga ngona kha vhagudi vhavho u ri vha kone u vhala Tshivenda. Arali mugudi a tshi nga kona u vhala maipfi a 8 fhedzi nga minete nga Tshivenda musi a tshi khunyeledza Gireidi 1, zwi sumba uri mugudi u tea u thusiwa

hafhu uri a kone u vhala a tshi tou elela. Ndingo na zwishumiswa zwa u kala zwa EGRA zwi ḥo ḥaluswa nga vhuḍalo kha manyuwaļa uyu.

1.7 Maitele a u funza u vhala kha Nyambo dza Vharema

Nyambo dzothe dza tshiofisi dza Afrika Tshipembe dzo sumbedzwaho kha Thebuļu ya 1 afho fhasi dzi shumisa sisiteme dza u ḥwala (miñwalo) ya alifabethe, - alifabethe dzi shumiswa dzo imela mibvumo ya luambo lugede. Maipfi a nyambo o sikwa nga mibvumo (**fonimi**) yo fhambanaho i tshi shuma na zwiga/malederegrifimi o fhambanaho o no imela mibvumo (fonimi) iyi. Hu na u fana siani ja mibvumo na maledere a no shumiswa nga nyambo dza tshiofisi dza Afrika Tshipembe, tsumbo, maledere **d, f, h, k, l, m, n** na **s** a shumiswa nga ndila i no fana kha Luisimane na kha vhunzhi ha Nyambo dza Vharema. Fhedziha, hu dovha ha vha na phambano khulwane musi hu tshi itwa vhuanyi (mapping) ha mimofimi na dzigirafimi, sa tsumbo, girafimi **c** ine ya buliwa sa kilički ya denthaļa kha nyambo dza Tshinguni, mubvumo uyu u bulwa sa /k/ kha Luisimane geno u tshi shumiswa sa alifabethe dza Tshisuthu, Tshitswana, Tshibeli na Tshivenda.

Maipfi a Nyambo dza Vharema a anzela u peleṭwa a tshi edza kubulelwwe kwao, ndi ngazwo nyambo idzi hu tshi pfi dzi na kuñwalele ku sa dzumbami. Naho hu uri dzi ḥwala dzi khagala nahone dzi a leluwa u ḥwalwa, hu a vha na khaedu musi dzi tshi ambiwa ngauri dzi lila uri muthu a shumise nungo musi a tshi vhala maipfi adzo malapfulapfu a re na themba dzo serekahaho, nga maanda kha nyambo dza Tshinguni dzi no shumisa muñwalo wa u bađekanya khathihi na u tumađuma zwivhumbi.

U ḥalusa maledere na madungo ho tea kha Nyambo dza Vharema ngauri dzi shumisesa kuñwalele ku sa dzumbami; zwi amba uri leđere (kana mbađekanyo ya mađere) zwi a kona u imela mubvumo muthihi sa tsumbo, **f** i vha yo imela mubvumo **/f/** kha *funza*; maledere mavhili a **dz** a imela mubvumo muthihi **/dz/** kha *dzula*.

U funza u ḥalusa maledere na madungo zwe leluwa kha Nyambo dza Vharema nahone zwi tea u lelutshela vhunzhi ha vhagudi musi vha tshi ḥaphudza Gireidi ya 1. U funza u ḥalusa maledere na madungo kha Nyambo dza Vharema zwe leluwa u fhirisa kha Luisimane hune ha ita hu tshi vha na phambano vhukati ha zwine minwe mibvumo ya ḥwaliswa zwone. Mubvumo muthihi u a kona u imelwa nga maledere o fhambanaho, tsumbo, mubvumo wa /f/ u re kha *frog* u ḥwalwa sa **f**, fhedzi kha *phone* u ḥwala sa **ph**. Ngei murahu (kale), u guda u vhala Nyambo dza Vharema zwe vha zwi tshi itwa hu tshi shumiswa ngona dza u guda u vhala Luisimane; hone izwi a zwi shumi.

KHETHEKANYO 2: U FUNZA U VHALA KHA GIREIDI DZA U RANGA: NYANGAREDZO YA ZWIPIÐA ZWA U VHALA

Yuniti heyi i ḥekedza nyangaredzo nga vhuðalo kha tshipiða tshiñwe na tshiñwe tsha u vhala yo ḥisendeka kha.

- U ḥalusa maipfi ndi mini?
- Ndi ngani zwi zwa ndeme?
- Hu funzisa hani?
- Zwi funziwa lini?
- Ri ngaga linga hani?
- Ri ngaga wana hani vhuðuzetudze?

2.1 U dikhouda (u wanulusa)

Ipfi u dikhouda li pfesesea khwine musi jo lavheleswa nga u tou angaredza na mañwe maipfi ane a vha na vhushaka naþo. U khouda ndi zwithu zwine zwa vha zwa tshidzumbe, u fana na khouda ya vhuñe (pin code – zwine zwa ñivhiwa nga muthu ene muñe). Arali muthu a kona ñivha khouda ya tshipiri, zwi amba uri o kona u dikhouda kana u wanulusa tshipiri. Ngauralo, u dikhouda zwi amba u wanulusa tshipiri tsho dzumbiwaho.

Kha luambo, u dikhouda ndi maitele a u ḥalusa kana u ñivha zwigia zwo imelaho maleđere uri zwi fhedzisele zwi tshi amba kana u pfadza. Tshiga tshikene tshi imelelwa nga ledere likene. Musi mugudi a tshi da tshikoloni, hu dzhiwa a sa ñivhi tshithu, ndi ngazwo a tshi tea u thoma nga u gudisa zwine zwigia zwa amba zwone. Mudededzi wa Vhuimo ha Fhasi u na mushumo muhulu wa u dzumbululela vhagudi zwine zwigia zwa imela zwone. Kha Tshivenða, zwigia izwo ndi maleđere alifabethe ya Tshiroma. Dziñwe nyambo dzi no nga sa Mandarini na Tshiarabu, dzi shumisa zwigia zwo fhambanaho na izwo. Kha Mbalo zwigia ndi dzinomboro. Mugudi u tea u vha na ndivho ya maleđere na kubulelwae kwa ura a kone u vhumba maipfi, mitaladzi, pharagirafu khathihi na u ñwala tshiñori.

Kha vhuimo ha u ranga, vhagudi vha tea u rwela ngomani zwine zwigia zwa amba zwone. Fhedzi zwi a itea mugudi a rwela ngomani zwithu izwi ngeno a sa tou zwi pfesesa wavhuði. Zwikili zwa u dikhouda ndi zwone muteo siani ja u guda u vhala na u ñwala. Muteo uyu wa nga tou adzwa zwavhuði zwi nga sia zwi tshi vala zwine vhunzhi ha vhagudi vha vha nazwo, zwa u kundelwa u vhala na ñwala. Vhavhali makone ndi avho vhane vha kona u dikhouda nga u ñavhanya zwi tshi anana na miñwaha yavho. Heyi khethekanyo i do sedzesha kha zwiþida zwine zwa thusa kha u dikhouda kana u wanulusa.

Vhagudisi vha Vhuimo ha Fhasi vha tea u vha na ndivho khulwane ya vhushaka vhukati ha maleđere na mibvumo uri vha kone u gudisa vhagudi u amba, u vhala na u ñwala. Liñwalwa li li na tshati i sumbedzaho maleđere a alifabethe na mibvumo (pfalandoþhe, pfalanyana na themba).

Thebulu 1: Kushumele kwa pfalandoþhe dla Tshivenða

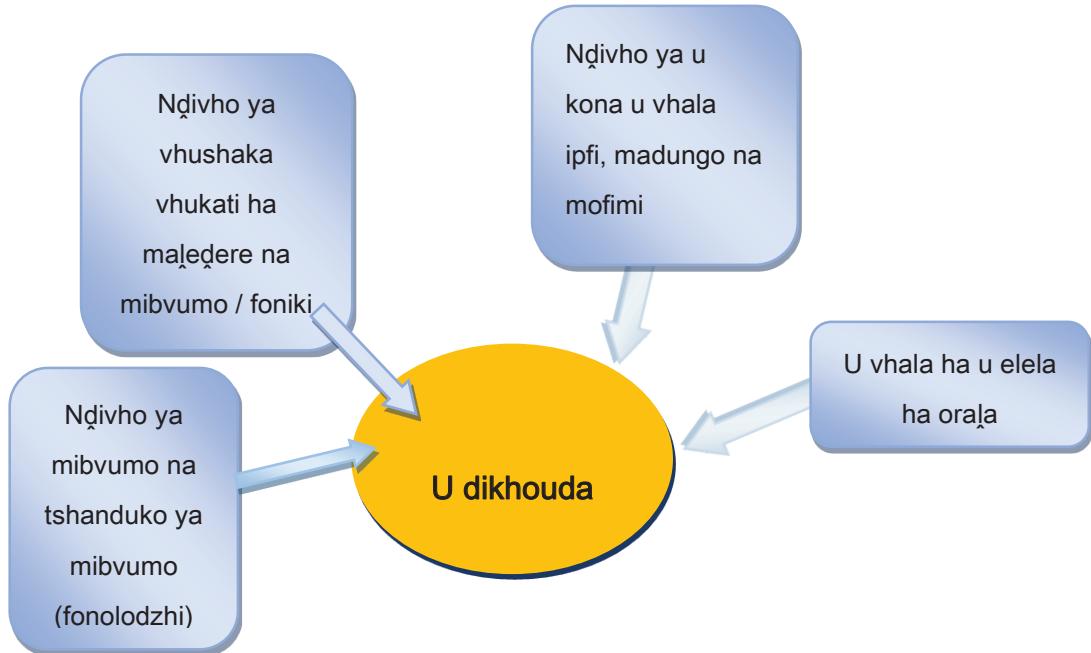
	Phanda	Vhukati	Murahu
Ntha	i		u
Vhukati	e		o
Fhasi		a	

Pfalandothe				Pfalanyana
Pfalandothe dza muteo	Pfalandothe ndapfu	Thevhекано ya pfalandothe dzine dza fana	Thevhекано ya pfalandothe dici sa fani	
a amba avha	(a) thavhani tuvhulanı badani bolani mufulani	(aa) – maano, maanda, maalo, aa, ndaa,	(ae) Maemu, maembe, (ai), maivha, aina, (ao), Maombe (au) maudu, Maungani , mauvhelwa	y- yawe yanga
e elela ene	(e) maembeni, vhengeleni, getheni, kerekeni, Dopeni	(Ee) Ee wee,	ea, Peama , sea, tea kwea, rea, lwea, bwea, (ei) Avhasei, mutei, murei, (eo) Muteo, Mateo, maseo, tsheo, (eu) Mampheu, mbeu, madzeu, deu,	w- wawe

i	(i) ima imba	khunini, Tshitanini, murini, dindini,tshititshini,	(ii) ñii, Mañiini , Manyii	(ia) sia , pia, via, Ramashia (ie) Tie, tsie, (io), tswio, tzwio (iu) Tshiulu , miuluso, miungo, miumo,	
o	(o)mulamboni, ñoroboni, ola oma	bommboni, tomboni,	(oo) Moo, mboo,	(oa) (oe) (oi) goloi, thoi, (ou) ñdou, khou, tou, ðou, sokou, þodou, tolou	
u	(U)tshiuluni,ðuluni,Duthuni, umbula undudza	Gumbuni,muvhuyuni,Tshiðuni	(Uu) Muumo, muuluso	(ua) Muambi , kuambele, luambo, kuambarele (ue), Muelo , mueni, muendi muetshedzi	

			(ui) muimbi, muila, muilafuri, muina, muiti, muimeleli,	
			(uo) kuomva, muoli, muombeli, Luonde , luombeni,	

Nyolo 2: Zwipiða zwa u dikhouda

Tshiñwe na tshiñwe tsha izwi zwipiða zwe dodombedza kha thebulu afho fhasi. Tsumbandila ya kufunzele kwa izwi zwipiða na zwone zwi hone u itela uri vhadededzi vha ḥavhanye u wanulula mitwe ya u kundelwa u vhala na u ḥwala (litheresi) zwi kha ñi tou vha zwiñuzwiñu uri vha ḥavhanye u zwi thivhela kana u zwi lulamisa zwi sa athu endeleta kana u ñisa magake.

Themo	Ndi mini izwi nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?	Tsumbo
2.1.1 Nđivho ya tshanduko ya mibvumo(phonological awareness)	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi themo ño angaredzaho sisiteme ya nđivho ya tshanduko ya mibvumo ya luambo. Kubuelwe kwa miñwe mibvumo kha maipfi ku a Shanduka zwi tshi bva kha nyimele ya ipfi ñeneño kha fhungo</p> <p>Hezwi zwi katela nđivho ya tshanduko ya mibvumo yo fhambanaho:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vhukoni ha u wanulusa maipfi kha tshiko tsha kuambele. • Vhukoni hau wanulusa madungo kha maipfi. • Vhukoni hau kona u vhona phambano vhukati ha mibvumo ya kuambele na phambano ya mibvumo kha maipfi na u kona u a shumisa. <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>U bveledza nđivho ya tshanduko ya mibvumo kha vhagudi zwi thusa kha u fhaña muratho u no konanya kupfele kwa luambo (luambo luambiwa) nga kuvhonele kwa luambo (luambo luñwalwa) Gireidi</p>	Mubvumo wa u thoma kha raha>thaha funa>mpfhuna shambo>rambo Mubvumo wa magumo Beba>bebwa

	<p>Vhagudi vhane vha sa kone u bveledza ndivho ya tshanduko ya mibvumo ya maipfi tshifhinga tshothe vha a kondelwa u vhala na u nwala.</p> <p>Ngauri nyambo dza vharema dzo pfuma madungo, vhagudi vha wana zwi tshi vha lelutshela u topola madungo kha maipfi avho. Ndi hone ha ri tshi nga thoma na vhudungofhadzi.</p>	
Zwi funzwa hani ?	<p>Hezwi zwi fanelwa u bveledza kha Gireidi Thangeli na Gireidi ya 1.</p> <p>Hezwi zwi nga itwa tshifhinga tshiñwe na tshiñwe, tsumbo nga tshifhinga tsha ngudo yau thetshelesa na u amba kana nga tshifhinga tshaw vhala khathihi, mibvumo/ foniki kana u vhala nga zwigwada ni tshi khou thusiwa. Zwi nga di itwa musi ni tshi khou funza ipfi liswa kha vhagudi.</p>	
Zwi funzwa hani?	<ul style="list-style-type: none"> • U funza nga madungo na mibvumo kha madzina a vhagudi, tsumbo Ngu-do = madungo mavhili. • U shuma nga madungo kha maipfi: U ḥodulusa na u thutha, tsumbo ambani uri gidima hu si na / gi / = dima. • U shuma nga mibvumo kha maipfi: U ḥodulusa na u thutha, u topola mudzi na u ḥanganya madungo, tsumbo, vhandelani madungo kha baba = ba + ba. • U tambo nga mibvumo, tsumbo bola, vala, luma na mañwe. • U wanulusa maipfi a ḥanganiwaho nao ga tshifhinga tsha u thetshelesa na u amba kana u vhala khathihi, tsumbo nn̄du, tshilimo. 	
Zwishumiswa	Ngudo ya u thetshelesa na u amba (auditory), u tshimbidza mulomo, tshanda na minwe, u tshimbidza mulenzhe, u kanda, u kilika na zwinwe vho.	
Ri wana hani vhuṭudzeṭudze	<p>Musi mugudi a sa koni u topola dengo kha ipfi.</p> <p>Mugudi a sa koni u wana ipfi kha mafhungo o ambiwaho.</p>	
Humbulani	<p>Nđowendowe iyi l itwa musi vhagudi vho bonya mañ. A no ngo tea u nwala maipfi kana maledere kana u shumisa garaña tai musi ni tshi khou funza ndivho ya tshanduko ya mibvumo, ni nga tendela vhagudi vha tshi bonya mañ, arali ni khou shumisa garaña tai ine vhagudi vha nga sedza khayo, ni vha ni tshi vho pfukela kha mibvumo.</p> <p>.</p>	

Themo	Ndi mini na uri ndi ngani zwizwa ndeme?	Tsumbo
2.1.2 Nđivho ya mibvumo	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi tshipiда tsha nđivho ya tshanduko ya mibvumo tshine tsha amba vhukoni ha u pfa na u shumisa mubvumo kana nzhele ya mibvumo kha ipfi.</p>	Mubvumo wa o thoma kha bula ndi/b/
Ndi ngani zwi zwa ndeme?	<p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Ndi zwa ndeme uri vhagudi vha kone u topola mubvumo wo imaho nga wothe kha madungo na maipfi (b+a=ba)</p> <p>Afha ndi kha tshiko tsha u dikhouda kha nyambo dza alifabethe. Vhagudi vha tea u kona u topola mubvumo u itela u u tevhelela kha luswayo sa tshipiда tsha u vhala.</p> <p>Naho nyambo dza Tshi Afurika dzi na tshivhumbeo tsha madungo tshi re na pfalandothe kana themba na pfalandothe, vhagudi vha tea u vha na vhukoni ha u topola mubvumo muthihi kha madungo uya nga sisiteme ya u ñwala ha alifabethe.</p>	
Izwi zwi funzwa lini?	<p>Izwi zwi tea u bveledzwa kha gireidi 1 u swika gireidi 2 na gireidi 1. Mafheloni a Gireidi 2 vhagudi vha tea u vha vha na nđivho i pfadzaho ya uri maipfi na madungo a itwa nga mubvumo nga muthihi.</p> <p>Mbekanyamushumo yavhuđi ya foniki i a thusa vhagudi u bveledza tshenzhemo ya mibvumo.</p>	
Zwi funzwa hani?	<p>Nđivho ya mibvumo ndi vhukoni ha u topola na u shumisa mibvumo kha maipfi. Hu thoma u bvelela u topola ha kona u tevhela u shumisa mibvumo. Vhagudi vha tea u zwi kona zwethe. Zwi tevhelaho zwi katela u shumisa mibvumo kha maipfi (u vanganya, u thutha, u vhea vhuimoni ha):</p> <ul style="list-style-type: none"> • U topola mubvumo mathomoni a ipfi, tsumbo, Ndi u fhio mubvumo u no da mathomoni a ipfi bugu? = /b/ • U topola mubvumo magumoni a ipfi, e.g. tsumbo, Ndi u fhio mubvumo u no da magumoni a ipfi bere? = /e/ • U vanganya mibvumo, tsumbo Ndi ipfi jifhio ji ne nda khou amba musi ndi tshi ri: /uuu-mmm-aaa-mmm-aaa/ (<i>umama</i>) • U thutha mubvumo kha ipfi, e.g. bulani ipfi tamba hu sina /t/ • U vhea mubvumo vhuimoni ha muñwe, e.g. bulani ipfi rola, dovhani ni bule no dzenisa/s/ vhuimoni ha/r/ = <i>sola</i>. 	
Zwishumiswa	Nyito dza u thetshesela na u amba, u tshimbidza mulomo,	
Ri wana hani vhułudzełudze	<p>Mugudi ha koni u bula mubvumo u re kha madungo na maipfi nga ndila yone.</p> <p>Mugudi ha koni u topola na u amba wa u ranga kha dungo kana ipfi.</p> <p>Mugudi ha koni u vanganya mibvumo u vhumba madungo kana maipfi.</p>	

	Mugudi ha koni u khethekanya maipfi u yak ha madungo kana madungo u ya kha mibvumo.
Humbulani	Ndowenđowe iyi i itwa musi vhagudi vho bonya mađo. A no ngo tea u ñwala maipfi kana mađedere kana u shumisa garađatai musi ni tshi khou funza ndivho ya mibvumo, ni nga tendela vhagudi vha tshi bonya mađo, arali ni khou shumisa garađatai ine vhagudi vha nga sedza khayo, ni vha ni tshi vho pfukela kha mibvumo/foniki hu si ndivho ya mibvumo.
Ndi linga hani ndivho ya mibvumo (Include in all aspects)	<ul style="list-style-type: none"> • Mupeleđo: mugudisi u bułma maipfi vhagudi vha tshi a ñwala vha sa a vholi. • Mugudi u tea u dzudzanya mibvumo ya vhilinganaho u vhumba ipfi li no amba, tsumbo: labebu= bubela • Mugudi u vhumba maipfi a mubvumo we a ñewa, tsumbo: b= bola, bibo, baba • Mugudi u vhumba mafhungo nga maipfi a mubvumo wea fhiwa, tsumbo: bola= Mutukana u raha bola.

Themo	Ndi mini izwi nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?	Tsumbo
2.1.3 Ndivho ya mubvumo wa jedere (foniki)	<p>Ndi mini?</p> <p>Zwi amba uri u pfectesera mađedere a alifabethe na mibvumo ye a imela one.</p>	Mubvumo /v/ sa kha <i>vula, vala' yo imelwa nga jedere 'v'</i>
Ndi ngani zwi zwa ndeme?	<p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Kha nyambo dza Afrika na Tshivhuru (Afrikaans), vhushaka vhukati ha mađedere na mibvumo zwi vhonala zwi khagala. Zwo leluwa u gudavhushaka vhukati ha jedere na mubvumo kha nyambo dzine kunwalele kwadzo kwa vha khagala u fana na nyambo dza Afrika ngauri mađedere a imela mibvumo wonoyo kha vhushaka ha vhuthihi.</p> <p>Ndivho ya mubvumo wa jedere i swikelelwa nga kha foniki. Foniki ndi sisiteme i re khagala ya u funza vhushaka ha jedere na mubvumo kha u funza u vhala ha u ranga.</p> <p>Nga maitele a u ñwala a alifabathe mibvumo u imelwa nga mađedere, ndi zwa ndeme uri vhagudi vha gude vhushaka ha mibvumo na mađedere. Ndivho ya foniki i thusa vhagudi u guda u shandula luambo lu ñwalwa uya kha luambiwa (foniki i thusa vhagudi u dikhouda luambo ñwalwa).</p> <p>Nga mulandu wa mvumbo ya nyambo dza Afurika wa u shumisa madungo, zwi a thusa u shumisa structure/tshivhumbeo tsha madungo kha u funza u vhala ha u ranga sa muratho wa u ya kha u dikhouda nga u elela. Honeha ngauri nyambo dza Afurika dzi shumisa maitele a u ñwala ha alifabethe, ndi zwa ndeme uri vhagudi vha pfectesera vhushaka ha mibvumo na mađedere kha madungo na uri ri vanganya hani mibvumo u bveledza madungo, na uri ri vanganya hani madungo u bveledza maipfi.</p>	

Zwi funzwa lini?	Vhunzhi ha two zwi funzwa kha gireidi 1 na 2. Kha Gireidi ya ṭ vhagudi vha anzela u funzwa maledere a no wanala kha madzina avho na u nga thoma u ḋivha pfalandothe na mibvumo i no shumiseswa u fana na <i>m, l, n</i> . Honeha kha Gireidi 1 ndi hone hune vhushaka ha maledere na mibvumo zwa funzwa, hu tshi katelwa na pfalandothe, mibvumo ya themba nthihi na mibvumo ino shumiseswa ya themba mbili u fana na <i>ph, th, kh, lw</i> , na zwiñwe. Themba tharu dzi tea u funzwa mathomoni a Gireidi 2, fhedzi nga itshi tshifhinga vhagudi vha tea u vha vho no fara mulayo wa alifabethe na u kona u shuma na themba dla mibvumo i kondaho. Ngauri mibvumo ya themba I na sisteme ya u ñwala nga mbofhekanyo, zwi a kondà u vhala maipfi a Tshivenda nga u elela arali u sa ḋivhi mibvumo ya hone ya maledere na uri zwi vanganya hani, zwenezwo murango wo khwaṭhaho wa foniki u fanela u tewa kha Gireidi 1.
Ri zwi funza hani?	U ya nga maitele a madungo a nyambo dla Afurika, zwi a thusa u shumisa madungo e sijabasi ya a fhaṭa kha u funza u vhala ha u ranga sa muratho wa u ya kha u dikhouda nga u elela. Honeha, ngauri nyambo dla TshiAfurika dzi dovha dla shumisa sisiteme ya u ñwala ha alifabethe, ndi zwa ndeme uri vhagudi vha pfectese vhushaka ha maledere na mibvumo vhukati ha madungo, na uri mibvumo i vanganya hani u ita madungo, na uri ri vanga nya hani madungo u ita maipfi. <ul style="list-style-type: none"> • Pfalandothe u thoma (a, e, i, o, u) • Themba dla mubvumo dzi no shumiseswa dla 10, tsumbo, <i>themba dzi no shumiseswa dla ---kha Tshivenda ndi; b d l k m g f g r s t w n</i> • Maledere o ḥanganyiswaho u bveledza themba, tsumbo <i>b+a = ba, n+a = na</i> • U ita ndowendowe dla u ḥalusa madungo, tsumbo, <i>ma, mi, mu, me, mo</i> • U ḥanganyisa madungo u bveledza maipfi, tsumbo, <i>mama, sola, mela, isa, elela, labi, naka, sima, sala</i>
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Garaṭa dla maledere • Garaṭa dla madungo • Garaṭatai dzi re na maipfi a no dzulela u shumiswa a re na mubvumo wo sedzaho kha ngudo dla foniki.
Ri wana hani vhuṭudzeṭudze	<ul style="list-style-type: none"> • U sa kona u topola maledere kha maipfi. • U sa kona u topolathemba dla mubvumo muthihi.
Humbulani	Foniki a i tei u sa nyanyula. Foniki i nga vha i takadza nahone vhagudi vha ḋiphina nga khaedu dla u vanganya na u saukanya mibvumo na madungo kha maipfi. Ndīvho ya foniki ia maandafhadza na u thusa vhagudi u dikhouda maipfi maswa ane a vha athu u ḥangana nao.

Themo	Ndi mini izwi nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?	Tsumbo
2.1.4 U Vhala ipfi Ndi mini?	<p>Ndi mini?</p> <p>Hezwi zwi amba u kona u vhala maipfi nga ndila kwayo nahone nga u ḥavhanya musi hu tshi khou vhaliwa, na u kona u vhona maipfi mapfufhi ane a shumiseswa usa tou tea u a vhalela nt̄ha (tsumbo fhedzi, fhasi,). U vhala ipfi zwi bvelela kha vhuimo ha mibvumo, madungo na maipfi, ngauralo zwo disendeka kha ndivho ya maledere, madungo na tshivhumbeo tsha maipfi tshire tsha vhumba maipfi (tsinde na mutshila).</p> <p>Mofolodzhi i katela uri u ḥanganyisa ha maledere hu a bveledza ḥhalutshedzo. Nyambo dza tshi Afurika dzo pfuma sisiteme ya mofolodzhi, ine thangi na mutshila zwa ḥuma kha dzina na l̄iti, ngauralo vhukoni ha u shumisa ndivho ya mofolodzhi musi u tshi vhala ndi ha ndeme. Ndivho ya mofolodzhi i thusa vhagudi u psesa maipfi nga u ḫivha ḥhalutshedzo ya zwipiḍa zwa ipfi. Vhagudi vha tea u psesa uri musi zwipiḍa zwi tshi ḥangana, miungo i a isa kha u shanduka ha mupeleṭo. Vha fanela u dikhouda na u vhona zwipiḍa zwa ipfi. U ḥangana ha pfalandoṭhe musi hu tshi ḥumiwa mutshila mubvumo u a shanduka, tsumbo, pa+la + iwa = palwa.</p>	Vha+tuk+ana

Ndi ngani zwi zwa ndeme?	<p>Ndi ngani zwizwa ndeme?</p> <p>Arali vhagudi vha tshi ḋivha mibvumo ya maledere na u i vanga (u i ṭanganyisa) vha nga kona u vhekanya maledere u vhumba maipfi na u kona u vhala maipfi maswa ane a vhaathu u ṭangana nao.</p> <p>Maipfi ndi one ane a fhaṭa nyambedzano. Ri a shumisa mutevhe wa maipfi u bvisela mihibulo khagala, u ri two ḥwalwaho zwi pfectesee, ndi zwa ndeme uri vhagudi vha vhale maipfi are kha mutevhe nga u ṭavhanya nga ndila kwayo u ri vha kone u pfectesa musi vha tshi vhala.</p> <p>Tshanduko ya mibvumo, ndivho ya mibvumo, ndivho ya mibvumo ya maledere na u kona u vanga maledere zwi vha tshipiḍa tsha zwikili zwa u vhala. Zwi tshi ya phanḍa, vhagudi vha kona u topola maledere ane vha a vhona a kha ipfi (ane apfi u rwela ngomani mibvumo ya maledere), hezwi zwi vha thusa kha u elekanya maipfi nga u ṭavhanya musi vha tshi vhala.</p> <p>Ndīvho ya tshanduko ya mibvumo na ndīvho ya mibvumo, ndīvho ya mibvumo ya maledere na vhukoni ha u vanga maledere ndi zwone murango wa zwikili zwa u vhala ipfi kha nyambo dza sisiteme ya alifabethe.</p> <p>Vhagudi vha vhea mihibuloni thevhēkano ya maledere u fana na madungo na zwivhumbeo zwine vha zwi vhona kha maipfi. Izwi ndi u rwela ngomani mibvumo ya maledere nahone zwi thusa vhagudi u dzudzanya maipfi nga u ṭavhanya vha tshi khou vhala. Tsumbo, nga Tshivenḍa thevhēkano ya maledere i tea u yelana na zwivhumbeo zwa maipfi zwine zwa anzela u vhonala, tsumbo <i>thangi mu-, vha-, li-, ma-, kana mutshila -i, -ni, isa, ana</i>, na zwiñwe.</p> <p>Tshenzhemo ya zwivhumbeo zwa maipfi i ita uri mugudi a gude ḋivhaipfi, u pfectesa maipfi maswa na ḥinwalwa ḥa u vhala hu na u pfectesa.</p>	
	<p>Mofolodzhi/tshivhumbeo tsha maipfi zwi angaredza u guda tshigwada tsha maledere ane a tshimbilelana na zwine a amba.</p> <p>Mofolodzhi/tshivhumbeo: Ngudo ya zwivhumbeo zwa ipfi ndi ya ndeme kha u guda u fhandekanya maledere na madungo kha nyambo dza Afurika ya kona u ṭuṭuwedza ndīvho ya miungo i tshi ḥisa tshanduko ya mibvumo kha luambo lwo ḥwalwaho.</p>	Tsumbo: tea mutheo
Zwi funzwa lini?	U vhala ipfi hu tea u thoma kha Gireidi ya 1, vhagudi vha tshi wana ndīvho nya vhushaka ha mibvumo ya maledere vha tea u kona u vhala maipfi nga vhone vhañe na u vhala maipfi kha fhungo. U funza mofolodzhi kha nyambo dza tshi Afurika zwi ḥoda pfunzedzelo yavhuḍi. Izwi zwi nga thoma kha Gireidi 2 na 3 nahone zwi ṭuṭuwedza u vhala nga u elela.	

Zwi hani?	funzwa <ul style="list-style-type: none"> • Nga ንውም ወ ቤን ነም ፖርቃ ጥሑል ነገር መሆኑን ማድረጂ, ዝዕሪ ስለመስራት የሚከተሉት ነው፡፡ <ul style="list-style-type: none"> (i) ተቦላ ፈደረኝ ነገር መሆኑ, (ii) በኋላ ቤን ፈደረኝ ነገር መሆኑ, (iii) ዘዕሪ ስለመስራት ነገር መሆኑ፡፡ • ይህ ወ ቤን ነም የሚከተሉት ነው፡፡ <p>“Disani garaታ ወ ipfi vhagudi, wanga, zwashu, vhasidzana, vhatukana etc.</p> <p>Maipfi የሚከተሉት ነው፡፡</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nga ሁኔታ ወ ቤን ነም የሚከተሉት ነው፡፡ • Nyito የሚከተሉት ነው፡፡ <p>Hu ንግ ቤን ነገር መሆኑን ማቅረብ የሚከተሉት ነው፡፡</p> <p>Hu ንግ ቤን ነገር መሆኑን ማቅረብ የሚከተሉት ነው፡፡</p> <ul style="list-style-type: none"> • U topola mudzi, ንግ መሆኑን ማቅረብ የሚከተሉት ነው፡፡ <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse; text-align: center;"> <tr> <td style="padding: 5px;">Tshivenda</td><td style="padding: 5px;">mulambo – mu-lambo-ni</td></tr> <tr> <td style="padding: 5px;">Tshivenda</td><td style="padding: 5px;">tshikolo- tshi-kolo-ni</td></tr> </table> <p>Luambo lwa Tshivenda lu ንውልዋ ከዚያ ነው፡፡</p>	Tshivenda	mulambo – mu-lambo-ni	Tshivenda	tshikolo- tshi-kolo-ni
Tshivenda	mulambo – mu-lambo-ni				
Tshivenda	tshikolo- tshi-kolo-ni				

<p>mudzi zwine zwa ḥea ḥhalutshedzo. Izwi zwi engedza luvhilo lwa u vhala.</p> <ul style="list-style-type: none"> U funza thangi na mutshila; Thangi na mutshila zwine zwa anzela u shuma zwi nga funzwa. Zwipiḍa zwe fhambanaho zwa ipfi (mofimi) zwi nga khaļariwa kha maipfi u itela u funza tshifhinga tsho fhiraho na khanedza. <p>Thangi: Mu-, Vha-, Li-, Ma-</p> <p>Mitshila: -ni, -isa, -ana</p> <p>Sa tsumbo, mugudisi anga ḥuṭula dzangalelo ja vhagudi kha zwifhinga na maiti:</p> <p><i>Tsumbo:</i> ‘Namusi ri ḥo lavhelesa kha u guda mutshila -olo, tsumbo-Tshikolo,</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Mudededzi u ḥo kona u vhalela tshiṭori vhagudi hune vhagudi vha vha tshi khou ita mofimi -olo, Kha vha humbele vhagudi u ri vha imise zwanḍa musi vha tshipfa mubvumo -olo. Kha vha vhudzise vhagudi u ri u ḥalusa mofimi -olo u ya kha maṇwalwa nga u talela nga fhasi tshifhinga tshiñwe na tshiñwe musi vha tshi vhala tshiṭori. U ita nga urali, ➤ Vhagudi vha ḥo kona u topola zwivhumbeo zwa maipfi (thangi na mutshila) kha maṇwalwa nga u talela tshifhinga tshoṭhe a tshi zwi vhona kha tshiṭori. Mudededzi u ḥo kona u linga u vhona u ri vhagudi vha a kona u topola mofimi na u ḥivha uri zwi amba mini kha maṇwalwa. • U kunga tshenzhemo ya thendelano ya ḥiimela Nga nn̄da ha thangi na mutshila, vhagudi vha tea u funzwa thendelano ya ḥiimela naho zwi tshi bvelela nga zwoṭhe kha luambo lune lwa khou ambiwa. <i>Tsumbo:</i> Mme vha bika. Vhaswa vha a tamba • U tshanka (U ḥanganyisa) Musi vhagudi vha tshi vho kona u topola mofimi, mugudisi a nga sumbedza vhagudi uri vha nga vhona hani maipfi o ḥanganyiswaho musi vha tshi vhala tsumbo ndi a... kana athi... U tshanka ndi tshipiḍa tsha u rwela ngomani mibvumo ya maledere nahone zwi engedza luvhilo lwa u vhala maipfi vhunga muvhali a tshi shumisa phetheni u dikhouda maipfi malapfu. Ndi zwa ndeme uri vhagudisi vha fhe vhagudi tshikhala tshinzhī tsha u ita nđowenđowе ya zwikili zwa u vhala maipfi maswa. Nga u angaredza, zwikili zwa u vhala maipfi maswa zwi katela vhukoni ha: <ul style="list-style-type: none"> • (i) u topola ḥeđere kha madungo, (ii) u ḥivha uri o imela mubvumo ufhio, (iii) u kona u a ḥanganyisa u ita madungo. • U shumisa madungo u dikhouda maipfi malapfu. • U shumisa nđivho ya mofolodzhi u vhona thevhekano yo ḥoweleahо ya mibvumo sa thangi kana mutshila, u topola zwisumbi zwa 	
--	--

	<p>thendelano ya liimela, zwisumbi zwa vhunq, liiti ja mudzi, zwisumbi zwa tshikhathi, etc.</p> <p>Hu tshi itwa nyita dza tshenzhemo ya mofolodzhi, vhagudi vha tea u topola mofimi kha liñwalwa. Mugudisi u a linga u vhona arali vhagudi vha tshi kona u vhona mofimi na u wana ḥhalutshedzo kha liñwalwa.</p>	
Ri linga hani u vhala ipfi?	<p>Hu lingwa vhagudi u:</p> <p>Vhala maipfi ano shumiseswa hu tshi shumiswa garaña dza maipfi nga thevhekano. Izwi zwi nga itwa nga zwigwada kana nga muthihi</p> <ul style="list-style-type: none"> U vhala maipfi nga minete muthihi hu tshi shumiswa tshati u fana na kha mañwalwa a EGRA.(mbalo ya maipfi i ya nga luambo na Gireidi). Kha vha thome nga maipfi mapfufhi, o leluwaho fhedzi vha engedza maipfi malapfu vha tshi ya phanđa kha tshati. U topola mofimi ngauri vhagudi vha ambe zwipiđa zwa maipfi kha maipfi malapfu. 	
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> Garaña dza maipfi ano shumiseswa, Garaña dza maipfi dla midzi, thangi na mitshila. 	
Ri wana hani vhutudzeđudze	<ul style="list-style-type: none"> Mugudi a sa koni u vhala maipfi mapfufhi ano shumiseswa (2-3) nga u ḥavhanya. Mugudi a sa koni u u shumisa zwikili zwa u vhala maipfi maswa kana malapfu. Mugudi ha koni u ḥanganyisa maipfi tsumbo um-ama instead of u mama Arali tshenzhemo ya mofimi i fhasi, vha a lemelwa musi vha tshi lingwa kha u vhala ha orala. 	
	<p>Midzi kha maipfi i a shandukisa mibvumo lune zwa kondja u u topola, tsumbo, zwi a kondja u vhona mudzi kha ipfi <i>muri, murini</i>.</p> <p><i>Elelwani, mofimi i a vhumbea nga ndila dzo fhambanaho nahone zwi a ya nga khalo ine ya shandukisa ḥhalutshedzo ya fhungo sa tsumbo [ga][rab][a] (muthu ano bva tshikhuwani) kana [ga][rab][a] (u bvisa lukanda).</i></p>	

Thebulu 2: Kushumele kwa themba dla Tshivenda

Themba dla ledere lithihi	Nomboro ya mibvumo ine ya shumiseswa	Mibvumo ya maledere mavhili	Mibvumo ya maledere mararu	Mibvumo ya maledere mana			
		Mibvumo ya maipfi	Tsumbo ya maipfi	Mibvumo ya maledere	Tsumbo ya maipfi	Mibvumo ya maipfi	Tsumbo ya maipfi
b	36	bw	tibwa				
c	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
d	16	dw; dz; dy	dwadze; dzedza; dyelo	dzw; dzh	budzwa; phadzha	dzhw	Phadzhwa
f	35	fh	fhufha				
g	19	gw	gwanda				
h	45	hw	hwala				
j	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
k	26	kw; kh	kwama, khakha	khw; nkw	khwali; nkwama	nkhw	Nkhwala
l	45	lw	lwala				
m	173	mb; mm; mv; mw	mboma; mmala; mvula; mwando	mbv, mphw, mmv	mbvula; mphwe; mmvulela	mmbw	Mmbwa
n	55	nd; nw; ng; nz; ny; nd	ndima; nwela, ngade; zie; nyala; \ndala	nnd, nnz; nnw, nny, nnd; ngw; nzw; nzh; nkh; nny; ndw	nndina; nnzima; nnwisa; nnyala; nndivha; ngwane; funzwa; nzhele; nkho; nnyemula; ndwevha	nnzh; nnzw; nkhw; nndw; nnzw;	nnzhena; nnzwa; nkhwe; nndwa; nnzwifhela;
p	25	ph; pw; pf	phapha; kupfene; pwasha;	Phw pfh	Luphwaphwa pfhene	mpfh	mpfhara
q	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
r	22	rw	rwisa				
s	34	sw; sh	swaswa; shasha	shw	fashwa		
t	24	tw; th	patwa; thatha	thw	thwalima		
v	4	vh	vhavha				

w	14	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
x	6	xw	lixwa				
y	11	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
z	1	zw	zwala				
ꝑ	20	ꝑw	vhadꝑwa				
! ^l	23	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
ń	1	ńw	ńwana				
ń	9	ńw	ańwa				
Ń	17	Ńw	Ńwela	Ńhw	luthŃwethwe		
23		35	34	20	20	8	8

Mbekanyamaitele ya foniki

TSIVHUDZO: kha vha ite vha tshi dzenisa na mibvumo yo doweleaho kha vhege yeneyo, vho disendeka **na nga tshitoritshine tsha khou vhaliva vhege yeneyo.**

Gireidi ya T

Kha Gireidi ya T vha na mibvumo yavho i sa tevheli mbekanyamushumo ya Vhuimo ha Mutheo wa fhasi, ngeno ya Gireidi ya T i tshi shuma u ya nga maitele a ḫuvha naᬁuvha.

Dzivhege	Themu ya u thoma	Themu ya vhuvhili	Themu ya vhuraru	Themu ya vhuṇa
Vhege ya u thoma	<p>U bveledzwa ha maitele a ḫuvha naᬁuvha: U funza maitele a ḫuvha naᬁuvha U funza maitele a u ya bungani ḫuvha naᬁuvha Ku bveledzele kwa mishumo</p>		 g gedela Ndi nñe gedela Uyu ndi mutibo Uyu ndi mufaro Takula u shele Takula u shele Takula u shele (ri khou bveledza misipha mihiwlwane na miᬁuku)	Zwidade na nyimbo Tsumbo: Gedela

Vhege ya vhuvhili	<p>U bveledzwa ha maitele a ḫuvha na ḫuvha:</p> <p>U bveledzisa zwigwada ri tshi shumisa zwitirathedzhi zwe fhambanaho.</p> <p>Nyambedzano ya milayo yo leluwaho.</p> <p>U vha ḫivhadza nga tshati ya mabebo ri tshi shumisa zwiga kana zwifanyiso.</p> <p>Nyambedzano ya thero.</p>	m	q	Zwidade na nyimbo Tsumbo: Gedela na zwiñwevho
Vhege ya vhuraru	I	j	s	Zwidade na nyimbo Tsumbo: Lilii ńwanana - ńwananga
Vhege ya vhuña	h	p	f	V
Vhege ya vhuṭaru	b	c	e	W
Vhege ya vhurathi	k	o	u	X
Vhege ya vhusumbe	i	a	y	Z
Vhege ya vhumalo	r	d	t	
Vhege ya vhuṭahe	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili
Vhege ya vhufumi	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili	Vhushaka vhukati ha muhumbulo na u shumisa mirađo ya muvhili

Mbekanyamaitele ya foniki

TSIVHUDZO: kha vha ite vha tshi dzenisa na mibvumo yo ḋoweleaho kha vhege yeneyo, vho ḋisendeka na nga tshiṭori tshine tsha khou vhaliwa vhege yeneyo.

Gireidi ya u thoma

Dzivhege	Pfalandothe na Themba	Themo ya u thoma	Themo ya vhuvhili	Themo ya vhuraru	Themo ya vhuṇa
Vhege ya u thoma	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	b - baba	s - sea / sh - shavha	bv - bvula	dzh – dzhia
Vhege ya vhuvhili	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	m - mama	t - tota / gw - gwavha	bw – U bwa	ngw – ngwena
Vhege ya vhuraru	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	f - fula	v - vula / kw - kweta	hw - hwala	mm – mmbidza
Vhege ya vhuṇa	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	g - guda	w - wana / mv - mvula	nz - nzie	Nzh –vhanzhi
Vhege ya vhuṭaru	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	h - hama	z - zazamela / ph- phala	ny - nyambo	tsw – U tswa
Vhege ya vhurathi	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	k - kola / vh - vhagudi	ɖ - ɖola / sw - swaswa	pw - pwasha	shw – Mushwana
Vhege ya vhusumbe	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	l - lala / kh - khavho	ɿ - ɿela	pf - pfala	fhw – fhufhwa
Vhege ya vhumalo	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	n - nona / dz - dzula	s - sola / sh – shango	bv - bvuvhula	dzh - dzhena
Vhege ya vhuṭahe	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	P – pala / nw – U nwa	t / gw	pf	Khw
Vhege ya vhufumi	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	r – raha/nd - ndilo	ʈ - ʈavha	rw - U rwa	nzw - ʈanzwa

Mbekanya maitele ya foniki

TSIVHUDZO: kha vha ite vha tshi dzenisa na mibvumo yo doweleaho kha vhege yeneyo, vho disendeka na nga tshitoru tshire tsha khou vhaliwa vhege yeneyo.

Gireidi ya vhuvhili

Dzivhege	Pfalando ^{the} na Themba	Themo ya u thoma	Themo ya vhuvhili	Themo ya vhuraru	Themo ya vhu ^{na}
Vhege ya u thoma	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	dzh - dzhulu	Sh - shavha	bv - bvani	Zw – zwala (mbeu)
Vhege vhuvhili	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	dzw – dzwala (ya tshi fuwo)	th - thotha	ngw - ngwanana	phw - Maphwanya
Vhege ya vhuraru	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	ny - nyambo	nd - ndima / sw- swiela	nhz - mulenzhe	nyw- tanganywa
Vhege ya vhu ^{na}	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	tzh - tzhipa	Zh - zhamba	ndz - ndzima	nk - nkela
Vhege ya vhut ^{ar} u	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	nz - murunzi	zw – zwanda	nzw - tanzwa	vh - vhona
Vhege ya vhurathi	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	nt - ntona	ts - tsimu	khw - Khwekhwe	tsw - tswuku
Vhege ya vhusumbe	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	nd - ndilo	dzh - dzhavhula	tsh - tshimbila	th – thavha
Vhege ya vhumalo	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	nth - nthatha	Kw-kweta/dzw- Dzwerani	Phw - mphwe	nd - ndila
Vhege ya vhu ^{tahe}	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	ntsw - ntswu	fhw - fhufhwa	th - thovho	ñw- ñwala
Vhege ya vhufumi	Pfalando ^{the}	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	Kh - kholomo	bv - bvisa	tsw - tswela	th - thavha

Mbekanya maitele ya foniki

TSIVHUDZO: kha vha ite vha tshi dzenisa na mibvumo yo ḋoweleaho kha vhege yeneyo, vho disendeka na nga tshiṭori tshire tsha khou vhaliwa vhege yeneyo.

Gireidi ya vhuraru

Dzivhege	Pfalandoṭhe na Themba	Themu ya u thoma	Themu ya vhuvhili	Themu ya vhuraru	Themu ya vhuṇa
Vhege ya u thoma	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	ńw - ńwedzi	ntsw - ntsukisa	ngw- ngwandamela/ tw - twanya	nndw – nndwadza
Vhege vhuvhili	Ya Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	th - thothonya	nń - nńenza	nkh - nkhakhulula	nyw- kandekanńya
Vhege vhuraru	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	nd – ndeńwa	mp - mpikisa	ṭw – muṭwa / đw – vhađwa	nthw - nthwisa/ mmب mmbudzisa
Vhege vhuṇa	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	Kh - khakhulula	ny - nyonyoloso / nts - ntseisa	ntsw - ntswela	tzh – tzhemba
Vhege vhuṇanu	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	mv - mvumvusa	Mph - mphuphuledza	Iw - Iwanzhe	mp – mposa
Vhege vhurathi	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	rw- rwela	nth - nthivhela	nkw - nkama	nnzh – nnzhi
Vhege vhusumbe	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	hw - hwivha	mpf - mpfunza	tshw - tshivhotshwa	nts - ntsumba
Vhege vhumalo	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	Kw - kwakwana	thy - Thyethyenyea	nthw - nthwela	mw- mwemwenyela
Vhege vhuṇahē	Pfalandoṭhe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	dz - dzanganda	ngw - gwangwangwa	nndw - Nndwamaṭo	n̄thw - n̄thwa

Vhege vhufumi	Pfalandothe	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u	a, e, i, o, u
	Themba	fh - fhufhumelwa / gw - gwanda	nkh- nkho	Ndovhololo	mpf – mpfunza

DZHIELANI NZHELE: kha vha ite vha tshi dzenisa na mibvumo yo ḋoweleaho kha vhege yeneyo, vho ḋisendeka na nga tshiṭori tshire tsha khou vhaliwa vhege yeneyo.

Zwipiða zwiṭuku zwa u ḥalusa zwe sumbedzwa kha nyolo 2. Tshipiða tshiñwe na tshiñwe tsho ḥalutshedzwa afho fhasi na tsumbandila ya uri zwi funzwa hani zwe nekedzwa. U thivhela vhuṭudzeṭudze kha mveledziso ine ya nga endelela, Nđila ya uri mugudisi a nga vhona hani vhuṭudzeṭudze yo sumbedzelwa na uri vhuṭudzeṭudze u vho vhu nga thivhelwa hani vhu sa athu endelela.

Themo	Ndi mini izwi nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?	Tsumbo
2.1.5 U vhala nga u elela	<p>Ndi mini?</p> <p>U vhala nga u elela zwi amba vhukoni ha u vhala maipfi kha ḥiñwalwa ngau ḥavhanya nga ngona, nga khalo na vhuḍipfi ho teaho. Kuvhalele uku ku nga luambo luambiwa. Naho u vhala zwi tshi itea muthu o fhumula, ndi nđila ine vhagudi vha ita ndowendowe ya u vhala na ya vhagudisi ya u ḥola u bvelela kha u vhala. U vhala nga u elela hu bvelela musi vhagudi vha tshi kona u vhona maipfi ano shumiseswa na u shumisa nđivho ya mibvumo ya maledere u vhala maipfi maswa. U vhala nga u elela hu na zwipiða zwiraru:</p> <ul style="list-style-type: none"> (i) nđilakwayo (ii) luvhilo (iii) phurosodi <p>Nđilakwayo</p> <p>Ndi zwa ndeme uri vhagudi vha dikhoude na u vhona maipfi nga nđilakwayo. U sa kona u vhala zwavhuḍi zwi ita uri hu vhe na tshanduko kha zwine zwa vhalwa <i>tsumbo arali mugudi a vhala ari ndi a i funa a tshi khou tea uri ndi a ni funa</i></p> <p>Luvhilo</p> <p>Luvhilo zwi amba u vhala nga tshikhala tshavhuḍi (tsho teaho miñwaha/gireidi yo teaho) hu si na u ongolowa na nga u vhala nga ipfi nga ipfi. U vhala ha u elela nga u ḥavhanya zwi a fhambana u ya nga nyambo dla Afurika.</p> <p>Phurosodi</p> <p>U vhala nga khalo na vhuḍipfi na nga nđila ya mvelele u ḥanganyisa ḥiñwalwa nga nđila yo teaho, u awela fhethu ho teaho (tsumbo: murahu ha tshithoma) U vhala nga khalo na vhuḍipfi zwi ri sumbedza uri ḥwana u khou pvesesa zwine a vhala.</p> <p>U vhala nga khalo na vhuḍipfi ndi zwa ndeme kha nyambo dla Afurika nga mvumbo yazwo yakhalo</p>	

	<p>Tsumbo: “<i>Thoho</i>” ji a vha na <i>thalutshedzo tharu</i>, zwi tshi ya nga khalo kana nga kuambele. “<i>thoho</i>” tshipuka, <i>thoho tshipida tsha muvhili</i>, <i>thoho zwi tshi amba Phirinsipa</i>la wa <i>tshikolo</i></p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Musi vhagudi vha tshi kona u vhona maipfi o doweleaho na u shumisa ndivho ya mibvumo ya maledere kha u vhala maipfi maswa, ndivho yavho ya u vhala i a aluwa.</p> <p>U vhala nga u ongolowa ipfi nga ipfi zwi dzhiela n̄ha ngelekanyo na muhumbulo, zwine zwa amba uri a hu na tshifhinga tsho linganaho u dzhiela nzhele <i>thalutshedzo</i>. Vhavhali vhane vha vhala nga u ongolowa vha anzela u ita vhukhakhi. Nga ndowendōwe vhavhali vha^ñuku vha vha vhavhali vha ndila kwayo, vha thoma u dikhouda mibvumo ya maledere na maipfi nga u <i>ṭavhanya</i> na luvhilo lwa u vhala lu a engedzea. U dikhouda ha vhu ya ha thoma hu vha ndowelo mihibulo yavho i a vhofholowa vha kona u dzhiela nzhele u vhala hu na u pfectesa.</p> <p>U vhala nga u elela zwi dzhiwa sa muratho vhukati ha u dikhouda na u vhala u tshi khou pfectesa. Ndi tshipida tsha vhu^ñhogwa tsha u vha muvhali makone. Arali mugudi a sa koni u pfuka uyu muratho u do wana zwi tshi kond^a u pfectesa zwine a khou vhala nahone u vhalela u guda zwi vhonala u mushumo u sa konadzei.</p> <p>Vhudifhinduleli ha ndeme kha Vhuimo ha Mutheo ndi u bveledza vhavhali makone mafheloni a Gireidi 3. Arali vhagudi vha sa koni u vhala musi vha tshi ya kha Gireidi dza n̄ha, vha wana zwi tshi kond^a u fara vhañwe nga murahu.</p>	
Zwi funzwa lini?	<p>Naho vhagudi vhanzhi vha tshi kha ñi guda u dikhouda kha Gireidi 1, vhueleli vhu tea u thoma kha Gireidi 1 vhukati ha ñwaha nga u vhala mañwalwa o leluwaho. Nzhele ya u vhala ngau elela i anzela u thomiwa zwavhu^ñi kha Gireidi 2 na 3. Ndi zwi zwa ndeme u ita mushumo wau vhala ngau elela kha Gireidi 3 u lugisela vhagudi kha u pfukela kha Vhuimo ha vhukati, hune vha ño vha vha tshi thoma u vhala vha tshi guda nga bugu pfarwa.</p> <p>Arali vha na vhagudi vhane vha kha ñi konqelwa nga u vhala kha Gireidi 2 na 3 vha vhalaho nga u ongolowa, kha vha humele murahu kha maitele a u ranga (thoma). Kha vha funze minetse ya 15 ya foniki ñuvha liñwe na liñwe u itela uri vhagudi vha bvelele</p> <p>1. Ndivho yavhu^ñi ya ledere na mubvumo</p> <p>2. U <i>ṭanganyisa</i> na u khethekanya mibvumo na u fhandekanya u vhumba madere kha madungo na madungo kha maipfi. Vhueleli a vhu koni u bvelela hu si na zwikili zwa muteo.</p>	

Zwi funzwa hani?	<ul style="list-style-type: none"> U vhala nga u elela a hu funzwi nga u ita uri vhagudi vha vhale nga u ḥavhanya. Vhagudisi vha fanelu u vha tsumbo dza u vha vhavhali vhavhuđi vha tshi shumisa na khalo yone na u sumbedza uri u vhala hu tea u tou vha mvumbo. U bvelela kha u vhala nga u elela hu swikelelwa nga ndowendowe ya u vhala zwit̄ori na mafhungo. Kha vha sumbedze u vhala ha u elela kha vhagudi ḫuvha ḥinwe na ḥinwe. Arali vha so ngo bviselwa khagala kha misumbedzo yavhuđi ya u vhala vha nga si ḫo kona u ḫivha uri vha vha hani vhavhali vhavhuđi nga vhone vhađe. Hezwi zwi thusa kha uri vha gude uri vha nga shumisia hani maipfi avho uri mařwalwa a ambe. Vha nga ita izwi kha u vhala khathihi, u vhalela n̄tha na u vhala ha zwigwada. Kha vha thuse vhagudi uri vha topole zwipiđa zwa zwivhumbeo zwa maipfi kha maipfi angaho sa, thangi, mu- ma- ḥi-ma, tshi- zwi, n- dz na mitshila sa – ni + mulambo – mulamboni. Hezwi zwi thusa kha u dikhouda zwipiđa zwa maipfi o ḫoweleaho nga u ḥavhanya, zwa khwinifhadza vhueleli. Kha vha fhe tsivhudzo tshifhinga tshođe nga ndila ya vhulenda na nga u thusa. Arali vha tshi vhala nga ndila isa nyanyuli kana ya u pađukanya vha vhudziseni mbudziso iyi: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Zwi pfala zwi zwa mvelo? ➤ Zwi a amba? Vhalululani pharagirafu ni ite uri ipfi ḥanu ḥi pfale sa ḥa mvelo. ➤ Itani uri ipfi ḥanu ḥi pfale ḥi ḥa(a re kha tshitor). Tshifhinga tshođe kha vha khakhulule nga vhulenda na u ḥea thuso. <p>U vhala nga u elela zwi nga swikelelwa nga kha u vhala nga zwigwada, u vhala nga vhavhili na u vhala u tshi dovholola kha zwigwada zwit̄uku.</p>
Zwi lingwa hani?	<ul style="list-style-type: none"> U linga hu si ha fomala kha hu itwe u vhona vhukoni ha u vhalela n̄tha nga ndila kwayo nahone nga luvhilo lwo teaho. Nga tshifhinga tsha u vhala nga zwigwada, hu sedzwa uri mugudi u vhala maipfi mangana nga minete. Hu nga lingwa nga U linga ha fomala hu nga itwa nga u fha vhagudi pharagirafu 2-3 uri vha vhale nga minete, hu vhalwa maipfi e mugudi asa a kone u a vhala, hu ḫuswe vhukhakhi kha maipfi e mugudi a kona u a vhala nga minete. Izwi zwi ḫo vha fha tshivhalo tsha maipfi e mugudi a kona u a vhala nga minete. Arali vho linga u vhala nga u elela mathomoni a ḫwaha (kha Gireidi 2 kana 3) vha vhea rekmodo, vha nga dovha vha linga kha themo ya 3 u vhona nyaluwo ya kuvhalele.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> Bugu dza zwit̄ori Garađa dza u vhala Bugu dza u vhala dzo elwaho EGRA Toolkit
Ri wana hani vhuđudzeđudze	<ul style="list-style-type: none"> Vhagudi vha vhala nga u ongolowa zwi sa yelani na miňwaha na Gireidi yawe. Mugudi u vhala ipfi ḥinwe na ḥinwe nga u ongolowa na nga madungo hu si nga maipfi na khalo yone. Mugudi ha vhalu nga u elela, u awela hu songo teaho, u dovholola maipfi na u ḫungedza. Vhagudi vha tou “u bula zwi tshi pfala”, zwi amba uri vhagudi vha a kona u dikhouda fhedzi a vha pfectesi zwine vhala. Kha hu itwe ndowendowe dza foniki na u vhala maipfi.

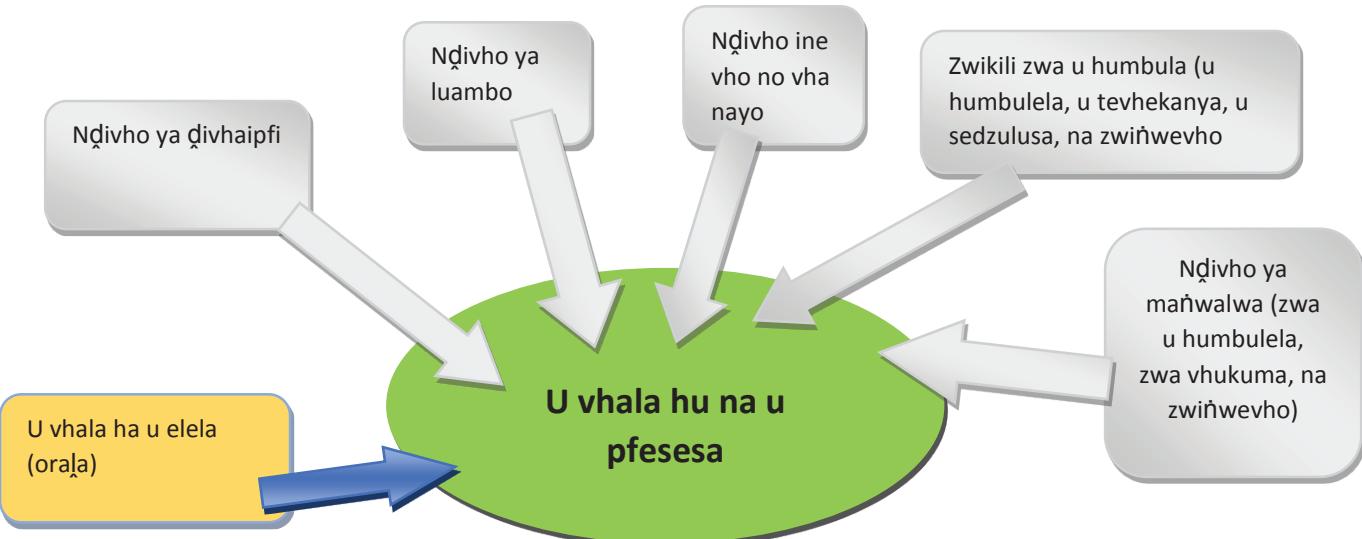
Humbulani:	Vhařiwe vhagudisi vha na kuhumbulele ku si kwone kwauri u vhala nga u elela zwi ita uri የኞኑ a vhale nga u ታኝኑ. Naho tshipikwa tshihulwane tsha u vhala hu u itela uri vhagudi vha kone u vhala nga u elela na nga u pfectesa a zwi ambi uri luvhilo ndi lwone lune lwa vha ታሱዕል. Mugudisi u fanela uri fombe kha vhukoni na khalo yavhuđi, na u እና zwikhala zwinzhi zwa ካውንድዎች. Luvhilo lu engedzea nga ካውንድዎች.
U vhambedza	U ደንብhambadza vhukoni ha u vhala na u pfectesa zwo vhaliwaho, ho swikelelana kha ndavhelelwa yo teiwaho. Izwi zwi thusa uri mugudisi na mugudi vha ደንብvhuimo havho na uri vha nga khwinisa hani uri vha swikelele kha ታሱዕል dzo vheiwaho.

2.2 U vhala hu na u pfectesa

U pfectesa ndi mbilu na muya kha u vhala. Ri vhalela u pfectesa. U pfectesa ndi ነቅላ ine vhavhali vha shumisa ደንብyo fhambanaho na zwikili u pfectesa mañwalwa ane vha khou vhala. U pfectesa ho ታሙ኏na zwikili zwa u paðukanya ngau tou elela fhedzi zwi ነክሳ hau paðukanya musi ri tshi khou fhaታ tshifanyiso tsha zwine mañwalwa a amba zwone. Nga kha u pfectesa ri kona u ita maipfi na mafhungo kha mañwalwa mihibuloni ri so ngo zwi humbulela ra kona u vhea tshifanyiso tshihulwane tsha zwine u vhala ha amba zwone.

U ri vhagudi vha kone u vha vhavhali vha re na zwikili, vha fanela u pfumbudziwa kha zwikili zwa u paðukanya na u pfectesa. Arali vhagudi vha na vhuđifhindleli havhuđi kha mañwalwa vha tshi ደምቢኑ ngau vhala na u lavhelela uri bugu dici ita uri zwi leluwe u pfukisela mulaedza na u fhaታ vhuđimvumvusi zwa dovhā zwa ita uri mañwalwa a leluwe. Musi vha tshi ደንብmaipfi manzhi zwi ita uri vha kone u ደንብmafhungo manzhi na u vhumba mafhungo musi vha tshi amba, nau wana tshikala tshavhuđi tsha u pfectesa musi vha tshi vhala. Nyolo ya 1 i re afho fhasi i sumbedza uri zwipiđa zwau vhala zwi ታሱዕል u pfectesa u vhala.

Tshiňwe na tshiňwe tsha izwi zwipiđa zwi re afha fhasi na tsumbo ya uri zwi shumisa hani zwo እናnewa nga fhasi. U thivhela vhuđudzeđude na u endelela haho kha nyaluwo ya ስitheresi ya vhagudi, ho እናnewa tsumbo ya uri vhagudisi vha nga vhu vhona hani.

Nyolo 2: Zwipiđa zwau vhala hu na u pfectesa

U vhala nga u elela, sa zwe zwa ታሉትሬድኩ kha tshipiđa tsha u pfectesa, zwi fhaታ buroho ya u pfectesa. Arali vhagudi vho bveledza lwa maimo a ነክሳ a tshumisandowelo kha u paðukanya na u kona u vhala nga u elela na u suvhelela, lwo

teaho kha miñwaha yavho/Gireidi yo teaho ngauralon maluvhi avho a kona u humbula na u kona u di nekedzela kha u pfectesa. Kha iyi khethekanyo ri do tou ri fombe kha zwiñwe zwiitsi nga nnñani ha u vhala ha oraña, ha u lela zwine zwa tñtuwedza u pfectesa

THEMO	Ndi mini nahone ndi ngani i ya ndeme?
2.2.1 Divhaipfi	<p>Ndi mini?</p> <p>Divhaipfi zwi amba ndivho ya maipfi kha luambo. Hezwi zwi dzenisa ku ñwalele kwa maipfi (U ri a sedzea hani, a peletwa hani, a bulwa hani, kana ndi madzina kana maiti, a amba mini, na mashumele).</p> <p>Divhaipfi i nga kalwa nga nomboro ya maipfi ane ra a ñivha na nga vhudzivha (Nga ndila ine ra ñivha nga maipfi na ñhaluso yao). Naho ñhoduluso yo itiwa kha maipfi a nyambo dza Afurika, ri a zwi ñivha u bva kha ñhoduluso uri vhagudi vha nga guda vhukati ha 2,000-3,000 maipfi maswa nga ñwaha, vhunzhi ha maipfi aya vhagudi vha a guda vha so ngo lavhelela.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Divhaipfi a vhukati ha u amba na ku ñwalele kwa luambo. Ri nga si pfectesa mañwala arali ri sa ñivhi maipfi o ñwalwaho kha mañwalwa uri a amba mini. Divhaipfi a sumbedza vhushaka kha dziñwe nyambo. Vhagudi vha ñivha maipfi manzhi u ita uri vha kone u thetshelesa na u fhindula mbudziso. Vha kona u vhala na u ñwala. U ñivha madzina manzhi zwiita uri vha kone u pfectesa kha pfunzo dzavho. – Vhagudi vha re na ñivhaipfi nnzhi, vhunzhi havho vha a kona tshikoloni.</p>
Ndi funza lini?	U fhaña ñivhaipfi zwi thoma kha Gireidi T zwa mbo di ya nñha kha Vhuimo ha Mutheo. Vhagudisi vha fanela u fhaña ñivhaipfi ñuvha lññe na lññe na vhege nga vhege kha ñwaha. Vha so ngo tamba nga tshifhinga. Vhagudisi vha fanela u shumisa tshifhinga tshine vha vha natsho u fhaña ñivhaipfi na vhukoni kha vhagudi.
Ndi funza hani?	<p>Maipfi a wanala nga ndila mbili: Zwi so ngo pulaniwaho. Zwi itea arali vhagudi vho hanganea kha zwiñwe zwithu. (Tsumbo: U thetshelesa vhagudisi, U ñtalela TV) vha mbo di pfa maipfi maswa vha mbo di wana uri zwi amba mini. U vhalela vhagudi dici bugu zwi thusa vhagudi uri vha gude maipfi maswa. U thetshelesa vhagudisi kana vhabebi vha tshi vha vhalela bugu dza zwiñori, vhagudi vha di wana vho guda luambo na maipfi zwine zwa fhaña ñivhaipfi. Mugudisi u gudisa luambo Iwavhuđi kilasini, a tshi shumisa luambo Iwa hayani (LH), nyambedzano ya mañwalwa/zwiñori na vhagudi na u vha ñtuwedza uri vha vhe na nyambedzano nga ha mañwalwa na zwiñori vha tshi khou shumisa mafhungo vha tshi ñea mbuno ya phindulo dzavho.</p> <p>U guda zwi khagala zwi itea arali vhagudisi vha tshi khou funza vhagudi maipfi maswa. Vha ita hezwi nga, Tsumbo: u kokodza dzangalelo ja maipfi kha vhagudi, u bula maipfi zwavhuđi, u ñalutshedza u ri ipfi li amba mini, u shumisa ipfi kha fhungo, u vhea ipfi kha luvhondo, u ita uri vhagudi vha ñwale ipfi kha dici bugu dzavho, u shumisa ipfi tshifhinga tshinzhii kha vhege yothe na u ñtuwedza vhagudi. Naho mañwe maipfi a tshi gudiwa nga heyi ndila a nga gudwa nga vhudalo. Hu na vhege dza 38 dza u gudisa kha ñwaha, arali vhagudisi vha nga gudisa maipfi mañanu (5) nga ñuvha kha vhege yothe tshikoloni. (5x5 = 25 maipfi nga vhege), vha nga funza vhagudi maipfi a no lingana 950 maswa kha ñwaha (25 maipfi x 38 vhege dza tshikolo = 950 maipfi).</p> <p>Zwi na ndeme uri vhagudisi vha zwi ñivhe uri vha nga andisa maipfi a so ngo pulaniwaho.</p>

NYALUWO YA DIVHAIPFI

U GUDA ZWI SONGO LAVHELELWA

zwi bvelela musi hu khou
thetsheleswa / u vhaliwa

Vhunzhi ha maipfi a gudwa nga ndila
yeneyi

vhukati ha 1,000 – 2,500 maipfi ane
a wanwa nga ንwaha

Luambo lwo pfumaho lwa mudededzi
kiłasini.

U vhala bugu ya tshiṭori.

Nyambedzano nga ḥoho.

nyaluwo ya divhaipfi

ngudo dza mbalo na zwikili zwa
vhutshilo

U GUDA ZWI KHAGALA

**Zwi bvelela musi maipfi a khou funziwa zwi
khagala kiłasini**

ndi zwa ndeme kha phuraimari
naho maipfi a si gathi a tshi gudwa ngaurali
(± 600-900 nga ንwaha), maipfi maswa a
nga gudwa ngaurali

Maipfi a vhuṭolo a luvhondoni

Bugu ya maipfi ya vhuṇe

**Divhaipfi
garatatai**

U sika tshikhala tsha u guda zwi so ngo lavhelelwa.

- Kha vha ambe maipfi o pfumaho kilasini, kha u thetshelesa na u amba, u vhala khathihi, u vhala nga zwigwada. Ni nga dovha na gudisa maipfi o pfumaho ni tshi funza Mbalo na Zwikili zwa vhutshilo. Maitele o kaliwaho na maipfi a Luambo lwa hayani ane vhagudi a vha anzeli u a shumisa.
- Kha vha sike kiłasirumu yo pfumaho nga mańwalwa.
- Kha vha vhalele vhagudi bugu nnzhi dza zwiṭori nga tshifhinga tsha u vhala nga guṭe na u vhalela n̄tha na u vha ṭuṭuwedza uri vha vhale bugu dza zwiṭori nga vhavhili-vhavhili kana nga muthihi. U vhala bugu dza zwiṭori ndi ndila i re na maandà a u gudisa maipfi maswa na luambo lu konḍaho kha Luambo lwa hayani na Luambo nyengedzedza.
- Kha vha ṭuṭuwedze vhagudi vha vhe vha ṭođulusisi vha maipfi, u wana maipfi vha sa a ḋivhi na u wana zwine a amba zwone, na u qiphīna nga u fhaṭa tthisiku tsha maipfi.

U sika zwikhala zwa u guda maipfi zwi khagala

- Kha vha fanela u funza maipfi a (3-5) maswa ni sa athu u vhalela vhagudi tshiṭori kiłasini. U ḋivha uri maipfi maswa a amba mini vha sa athu u vhala tshiṭori zwi ḋo thusa vhagudi u ḋivha uri maipfi a amba mini na u pfectesa tshiṭori khwiṇe. Kha vha vheye maipfi a yo luvhondoni – ni wane *Maipfi a vhuṭolo ane a ita uri vhagudi vha vhe vho pfumaho maipfi*.

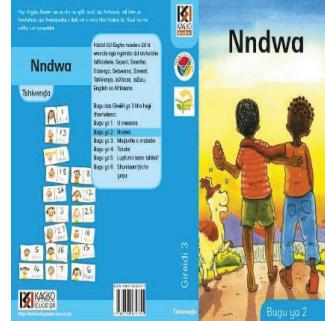
	<ul style="list-style-type: none"> • Kha vha shumise maipfi maswa tshifhinga tshinzhi kha vhege uri vhagudi vha ḋivhe uri a amba mini. Kha vha ṭuṭuwedze vhagudi uri vha shumise maipfi maswa vha tshi amba. • Ḉavhuṭanu ḥiñwe na ḥiñwe vhagudi vha ḥwale mupeleṭo uri vhagudisi vha vhone u ri vhagudi vha kha ḫi humbula maipfi e vha gudiswa. • Kha vha ṭuṭuwedzani vhagudi u ri vha vhone maipfi ane vha sa a ḋivhe vha a gude nga maand̄a, Tsumbo: Vhagudi vha tshi pfa kana u vhona ipfi ḥiswa mugudisi u fanela u vha vhudza uri vha imise zwanda vha vhudzise mbudziso uri vha humbele ḫhalutshedzo. Ḥuṭuwedzani vhagudi uri vha ḥwale maipfi kha bugu dzavho. • U vhala lunzhi na u dovhola ha bugu zwi thusa uri vhagudi vha ḋivhe maipfi maswa na u engedza ndivho ya maipfi maswa o gudwaho. U vhala zwi thusa kha u guda zwi so ngo pulaniwa na u guda zwi khagala. • Kha Gireidi 2 na 3 ni nga ṭuṭuwedza vhagudi, e.g. thangi, mutshila, mudzi, nz. Sumbedzani uri ḥiiti ḥi nga shanduka hani ḥa vha dzina (<i>gidima- mugidimi; lima- mulimi</i>) • Kha vha ṭuṭuwedze vhagudi uri vha vhale dzi bugu hayani na kiłasini, hezwi zwi ita uri vhagudi vha aluse ḋivhaipfi. Ri humbule uri vhagudi vha no vhalesa vha ḋivha maipfi manzhi.
Ri linga hani?	<ul style="list-style-type: none"> • Ḉavhuṭanu ḥiñwe na ḥiñwe, kha vha vusuludze maipfi e vha funza a vhege yeneyo u itela u humbudza vhagudi vha tshi shumisa maipfi e vha funza na u ita nyambedzano kilasini. • Kha vha linge vhukoni ha vhagudi nga thesite ya u vhala maipfi nga tshifhinga tshire tsha dzulela u ḫa. Vhagudi vha vhala maipfi manzhi nga u ḫavhanya arali vha tshi a ḋivha.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Kiłasi yo pfumaho nga mañwalwa i ṭuṭuwedzaho u vhala. • Khona ya u vhalela i re na dzi bungu dzo fhambanaho (Bugu dza zwiṭori na bugu dza mafhungo) nga Luambo lwa hayani na Luambo lwa u Engedzedza. • Bugu yawe ya ḋivhaipfi (Bugu dza nđowend̄owe dzo no shuma sa bugu ya ḋivhaipfi) Kha vha vhudze vhagudi uri bugu dzavho dza maipfi ndi “bugu ya banga” Vhagudi vha tshi ḥwala maipfi manzhi vha ḫo kona u vhala vha pfuma nga maipfi. • Itani magaraṭatai kilasini: luvhondo lwa magaraṭatai, maipfi a luvhondoni a vhuṭolo, bugu ya maipfi, Positara ino sumbedza mivhala, zwivhumbeo, mabebo, nz.
Ri wana hani vhuṭuṭudze ?	Arali mugudi a sa shumisi fhungo ḫo fhelelaho a tshi amba. Izwi zwi itiswa nga u vha na vhukoni vhuṭuku ha luambo luambiwa. Mugudi u sumba u vha na maipfi maṭuku musi a tshi amba. Mugudi a nga ḫi kona u dikhouda fhedzi a si na u vhala hu na u pfeſesa.
Humbulani	Kha vha ṭuṭuwedze vhagudi u shumisa madzina o fhambanaho musi vha tshi amba kana u ḥwala nga Luambo lwa hayani, madzuloni a u shumisa maipfi o ḫoweleaho, Tsumbo: ndi a zwi funa, ndi a zwi tama, zwilliwa zwi a ḋifha, bugu ndi yavhuḍi.

THEMO	Ndi zwini na hone ndi ngani zwi zwa ndeme?
2.2.2. Nqivho ya u angaredza	<p>Ndi mini?</p> <p>Nqivho ya u angaredza zwi amba nqivho ya d̄uvha l̄iñwe na l̄iñwe, yo d̄oweleaho ine vhagudi vho no vha nayo musi vha tshi thoma tshikolo. Tshikolo tshi ita u ri ñwana a vhe na nqivho i fhiraho ye a tou bebwā nayo na u dovha zwa mu thusa u wana nqivho nnzhi ya fomala ine ya yelana na magudiswa a therō dzo fhambanaho, na u engedzedza nqivho nga ha shango, vhathu, u nyanyulea, na vhuvha na zwiito zwa nqivho ya u angaredza.</p> <p>Musi vhagudi vha tshi khou dzulela u vhala, vhubvo ha nqivho yavho vhu a aluwa ngauri ndi musi vha tshi vhala bugu dza zwiñori, na dza mafhuno, bugu pfarwa dzine vha guda ngadzo shango na vhathu u fhira shango l̄avho</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Miñwaha ya Sentshari ya 21 ine ra khou tshila khayo i vhidzwa sa miñwaha ya nqivho ya ikonomi. Ndi zwa ndeme u vha na nqivho nyangaredzwa kha tshifhinga itshi. Mafhuno manzhi shangoni a vhulungiwa na u pfukiselwa nga ndila ya maipfi a ñwaliwaho. Shango ja tshizwino zwino lo ñisendeka nga zwithu zwa saintsi na nqivho ya matshilisano nga ha shango na uri zwithu zwi shuma hani. Vhathu vhane vha kona u vhala na u ñwala zwavhuñi vha wana tshikhala tsha zwiko zwa nqivho. Vhathu vhane vha kona u vhala ndi vhone vhathu vha ñavhanyaho u wana mishumo.</p> <p>Nqivho ya u angaredza i tuñuwedza u vhala hu na u pñesesa na u dovha ya yelana na vhukoni ha pfunzo tshikoloni. Musi vhagudi vha tshi ñivha zwinzhi ngaha l̄ifhasi, vhathu, fhethu na zwithu, ñivhaipfi yavho i a anda na hone vha a kona tshikoloni. Maipfi ane vhagudi vha a ñivha ndi tsumbedzo ya mutheo wa nqivho- Zwi a kondà u guda nga ha khontseputi ntswa na mihibulo hu si na maipfi one ano ambiwa.</p>
Ndi lini hune ra zwifunzwa?	A huna u tshikalo kha u bveledza nqivho. Mugudisi u fanela u sika kiñasirumu na vhupo vhu nyanyulaho u bva kha Gireidi 1 u swika kha Gireidi 3. Vhagudisi vha fanela u nyanyula vhagudi kha u ñoda u ñivhesesa na u fhaña nqivho d̄uvha l̄iñwe na l̄iñwe na vhege iñwe na iñwe ya ñwaha kha ñohoho iñvewho i no khou shumiwa kiñasini sa tsumbo zwipiñda zwa muvhili, zwipuka zwa bulasini, u ñusa, furakisheni, zwiliwa zwine ra ja, na zwiñwe zwi nea vhagudi tshikhala tsha u engedza nqivho ya l̄ifhasi.
Zwi funziwa lini?	<ul style="list-style-type: none"> Kha vha ñutule dzangalelo ja vhagudi na ñora ja nqivho ntswa themo iñwe na iñwe. Kha vha ñutuwedze vhagudi vhavho u bveledza zwithu zwine vha zvitakalela kha themo iñwe na iñwe- vha fanela u wana ñohoho dzine vha dzi takalela nau ñodisa zwinzhi nga ha ñohoho dzenedzo kha themo, tsumbo Sisiteme ya u shumisa d̄uvha, khirikhethe, phingwini, zwidimela, zwifhañi zwilapfu, shango, shango ja fikishini, na zwiñwe. Kha vha vhale bugu nnzhi na vhagudi dza zwiñori. Ndi nga kha dzi bugu hune vhagudi vha guda nga ha shango na vhathu. Maipfi maswa ane vhagudi vha a guda musi vha tshi vhala bugu dza zwiñori a vha ñutuwedza u a lusa u pñesesa ngauri maipfi a yelana na khontseputi yeneyo. Kha vha shumise therō u vhaña ñivhaipfi kha zwithu zwine zwa yelana na ñohoho yeneyo, tsumbo zwiliwa zwa pfushi, zwiwo zwa mupo, na zwiñwe. U guda ho ñisendekaho nga therō hu thusa vhagudi kha khontseputi ntswa na u guda maipfi maswa a elanho na khontseputi dzenedzo. Kha vha shumise kuambele kwo pfumaho kwa luambo kiñasini yavho. Kha vha ite nyambedzano na vhagudi, kha vha vhudzise mbudziso dzo ñandavhuwaho musi vha tshi khou vhala zwiñori kana bugu dza mafhuno dzine dza do vha ñutuwedza u ñidzhenisa kha u amba nga mañwala na ñohoho, Arali tshikolo tshavho tshi na jaiburari, kha vha vhone zwauri kiñasi yavho i a dalela jaiburari luthihi nga vhege uri

	vzagudi vha ḥtuwedzee kha u vhala bugu dzine dza vha na ḥhoho dzi vha takadzaho .
Zwi lingwa hani	<ul style="list-style-type: none"> Kha vha linge vhukoni ha vhagudi ha u nyanyula ndivho ya u ranga hu sa athu na musi hu tshi khou vhaliwa. Kha vha linge vhukoni ha vhagudi ha u elelwa zwithu zwiswa zwe vha zwi wana nga murahu ha u vhala iñwe ḥhoho.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> Kiñasi yo pfumaho nga mañwalwa ine ya nyanyula na u takadza i kombetshedza u guda nga u ñiphina Khuda ine ya vha na bugu dza u vhala (Bugu dza zwiñori na bugu dza mafhungo) dzo fhambanaho kha Luambo lwa hayani (LH) na Luambo lwa u engedzedza lwa u thoma, zwi isa mugudi kha vhuimo vhu fhiraho vhune a vhu ñivha. Thebulu ya ther: kha vha ite thebulu ine ya sumbedza zwithu zwa u shumiswa zwi yelanaho na ther, zwi shumiswa zwo ñwalwaho nga nyambo mbili, bugu dzi yelanaho na ther, na posñara dzi yelana na thebulu ya ther.
Nđila ya u ḥalusa vhuñudzeñudze	Arali huna vhagudi kiñasini yavho vhane vha sa kone zwavhuđi, kha vha ḥoduluse u ri zwi vhatakdzaho ndi mini kana zwine mugudi a zwi funesa kana u zwi itesa.
Humbulani	U guda hu fanela u nyanyula na u takadza, zwino kha vha vhone uri kiñasi yavho ndi yo tsireledzeaho na u takadza vhagudi kha u fhedza tshifhinga tshavho vhe tshikoloni. U guda hunzhi hu itea nga u mvumvusa, kha vha ite uri kiñasi yavho I vhe fhethu ha u guda hu takadzaho u fhañta zwikili zwa numeresi na Litheresi.

THEMO	Ndi mini nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?
2.2.3 U ḥuṭula ndivho ya kale (tshiṭirathedzhi 1)	<p>Ndi mini?</p> <p>Iyi ndi ndivho ine vhagudi vho no vha nayo nga ha ḥohohine ha khou ambiwa nga hayo. U ḥuṭula iyi ndivho ndi u itela u ri vhagudi vha humbule zwine vha vho zwi ḫivha nga ha zwine vha kho u ya u zwi vhala kana u zwi guda. Izwi zwi itwa kha therero dzoṭhe sa L̄itheresi, Mbalo na ya Zwikili zwa Vhutshilo.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Vhagudi vha guda zwavhuḍi musi hu tshi thomiwa kha zwine vha zwi ḫivha ha kona u ḫa zwiswa. U ḥuṭula ndivho ya kale hu sika murango wa u guda ndivho ntswa. Zwi dovha hafhu zwa ita uri vhagudi vha ḫi dzhenise kha zwine vha khou vhala. Vhavhali makone vha dzulela u shumisaaya maitele. Na riṇe ri fanela u shumisaaya maitele uri ri vhe vhavhali makone.</p>
Ndi zwi funza lini?	<p>Maitele a u vhalela u pfectesa a funzwa na u sumbedzwa kha Gireidi dzoṭhe dza Vhuimo ha Mutheo. Vhagudi vha fanela u ḫivha na u kona u shumisa maitele a u vhalela u pfectesa kha Gireidi dzoṭhe dza Mutheo.</p> <p>Kha aya maitele vha nga ḥuṭula ndivho ine vhagudi vho no vha nayo musi vha sa athu u thoma u vhala na musi vhe vhukati ha u vhala.</p> <p>Aya maitele a ya shumiswa musi mugudisi a tshi khou vhala na vhagudi na musi vhagudi vha tshi khou vhala nga guṭe na musi vha tshi khou vhalela nt̄ha.</p>

Ndi zwi funza hani?	<p>Kuitele uku kwa u vhalela u pfectesa ku shumiseswa musi hu tshi ḥodou thomiwa u vhala na musi u vhala hu vhukati. Vha saathu u vhala tshiṭori, kha vha lingedze u wanulusa uri ndi mini zwine vhagudi vha vho zwi ḫivha zwi tshi elana na ḥohoh ya ayo mañwalwa.</p> <p>Kha vha zwi sumbedzise nga u nga vha khou puṭedza ḥohoh nga munwe sa muthu a ne a khou humbula. Vha nga amba vha ri: Mmm, ndi ḫivha mini nga ḥohoh iyi? Ndi kha di humbula...</p> <p>Vha nga shumisa maipfi na zwifanyiso zwi re kha mañwalwa u ḫutula ndivho ine vhagudi vho no vha nayo nga ha ayo mañwalwa.</p> <p>Vha nga ḫutula ndivho i ne vhagudi vha vha nayo nga u shumisa maipfi na zwifanyiso zwi re kha mañwalwa. Tsumbo; arali vha tshi khou vhala bugu i ne ya pfi....., vha nga ita zwi tevhelaho:</p> <p>Ḥohoh: kha vha vhale ḥohoh. Maipfi: kha vha sedze maipfi are kha tshiṭori Zwifanyiso: kha lavelese zwifanyiso zwi re buguni kana kha tshiṭori.</p> <p>Musi vha tshi ḫutula ndivho ine vhagudi vha vha nayo, vha ḫutuwedze vhagudi u ita nyito dza u sumbedza u humbula. Tsumbo: <i>Mmm, ndi kha di thoma nda humbula...</i></p> <p>Tshiñwe tshifhinga ri a ṭangana na ḥohoh dzine ra wana ri sa tou ḫivha zwinzhi nga hadzo. A hu na zwo khakheaho. Afha ri nga ita zwi tevhelaho: Mmm, athi tou ḫivha tshithu nga iyi ḥohoh fhedzi ndi do guda zwinzhi. Izwi zwi nga ita uri vhagudi vha di dzhenise tshothe kha zwine zwa khou vhalwa, tsumbo,</p>
Zwishumiswa	<p>Kha vha ite phosītara ya mutevhe wa zwitirathedzhi izwi vha nee na ḥaluso ya tshiñwe na tshiñwe.</p> <p> Vha nga shumisa tshifanyiso (icon) tshi fanaho na itsi musi vha tshi funza zwitirathedzhi zwa u vhala. Tshi sumbedza uri muthu u khou puṭedza bathene kha ḥohoh uri a ḫutule ndivho i ne o no vha na yo.</p>
Ri nga vhona hani vhuṭudze-ṭudze?	<p>Vhañwe vhagudi vha a shona. Vhanwe vha a kundelwa u pfectesa zwine vha khou fanela u ita. Kha vha thusē avho vhagudi nga u vhudzisa mbudziso dzine dza do ḫutula dzangalelo ja vhagudi ja u amba nga iyo ḥohoh.</p>
Humbulani	<p>Zwitirathedzhi zwa u vhala na u pfectesa zwi shumiswa u ita uri vhagudi vha vhale mañwalwa nga vhudzivha. Vha funze Zwitirathedzhi zwa u vhala na u pfectesa nga ndila i nyanyulaho u itela uri vhagudi vha takalele u zwi shumisa musi vha tshi khou vhala.</p>

THEMO	Ndi mini nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?
2.2.4 U humbulela	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi musi ri tshi lingedza u bvumba zwine zwiṭori kana mańwalwa a khou amba zwone. U humbulela/bvumba uhu a si u humbulela zwaho. Hu vha hu na zwe ha disendeka ngazwo zwifanaho na ndivho ine ra vha nayo na zwińwe zwine ra nga zwi vhona kha mańwalwa.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>U humbulela hu ita uri vhagudi vha sedzese kha zwine vha ḥo vhala. Zwiṭuṭula dzangalelo ḥa u vhala vha tshi itela u ḥoda u wanulusa uri zwe vha humbulela zwi a itea kha ayo mańwalwa naa.</p>
Ndi zwi funza lini?	<p>Zwiṭirathedzhi zwa u vhala na u pfectesa zwi funzwa na u sumbedzwa kha Gireidi dzothe dza Vhuimo ha Mutheo. Vhagudi vha fanela u ḫivha na u kona u shumisa zwiṭirathedzhi zwa u vhala na u pfectesa kha Gireidi dzothe dza Vhuimo ha Mutheo.</p> <p>Vha nga shumisa itsi tshiṭirathedzhi:</p> <p>Musi vha tshi ḥoda u thoma u vhala mańwalwa na musi vhe vhukati ha u a vhala. Musi vha tshi ita zwa u vhala na vhagudi, u vhala nga zwigwada na u vhalela n̄tha. Vha tshi ita zwa u vhala nga muthihi-muthihi na nga vhavhili-vhavhili.</p>
Ri zwi funzisa hani?	<p>Itshi tshiṭirathedzhi tsha u vhala hu na u pfectesa vha nga tshi shumisa musi vha tshi ḥoda u thoma u vhala mańwalwa na musi vhe vhukati ha u a vhala. Nga murahu ha u vhala vha vhudze vhagudi vha khwaṭhisedze uri zwe vha vha tshi khou humbulela nga ha mańwalwa ndi zwone naa. Tshińwe tshifhinga vhańwali vha bveledza na u fhedza mańwalwa nga ndila i so ngo humbuleaho.</p> <p>Kha vha vhudze vhagudi nga tshiṭirathedzhi tshine vha khou ḥoda u vha funza. Vha vha sumbedze garaṭa dza itshi tshiṭirathedzhi dze vhone vha dzi ita.</p> <p>Vha saathu u thoma u vhala tshiṭori na vhagudi, vha fanela u thoma vha amba nga ḥohoho yatsho na zwifanyiso zwi re hone. Ndi zwone zwine zwa shumiswa musi vha tshi itwa nyito ya u humbulela.</p> <p>Vha tea u sumbedza vhagudi itsi tshiṭirathedzhi nga nyito uri vha kone u vhona uri zwi itiswa hani. Vhagudi vha fanela u ḫivha uri zwine vha bvumba zwi nga si dzule zwi zwone tshifhinga tshothe.</p> <p>Kha vha ite tsumbo nga tshiṭori tshe tsha shumiswa afho n̄tha.</p> <p>Kha tsumbo i re afho n̄tha, mugudisi u a sumbedzela kha vhagudi uri vha nga humbulela hani na u sedza arali vha tshi nga shandukisa khumbulelwu musi vha tshi khou vhala tshiṭori.</p> <p>Nga u ita khumbulelwu muvhali u vhulunga tshifhinga na nungo kha u vhala mańwalwa, na u vhala nga vhuronwane, zwine zwa isa kha vhudzivha ha u pfectesa.</p>
Zwishumiswa	Kha vha ite phosīṭara ya mutevhe wa zwiṭirathedzhi izwi vha nee na ḥaluso ya tshińwe na tshińwe.

	 <p>Sa izwi u humbulela hu tsedzela phanđa, vha nga ita garađa i ne ya vha na tshifanyiso tsha munwe wo sumbahlo phanđa. Kha vha bvise iyi garađa vha i shumise nga tshifhinga tsha nyito ya u humbulela.</p>
Ri nga vhona hani vhuđudzeđudze?	Vhaňwe vhagudi vha a shona nahone vha nga kundelwa u pfectesa zwine vha khou lavhelelwa u ita. Musi vhagudi vha tshi kundelwa u humbulela kha vha vha vhudzise mbudziso dzine dza nga vha thusa.
Humbulani	U funza vhagudi a zwo ngo sedzesha kha uri zwine vhagudi vha humbulela ndi zwone kana hai. Zwo sedza kha u gudisa vhagudi u shumisa na u disendeka nga zwiňwe zwiteřwa zwa maňwalwa musi vha tshi ita nyito ya u humbulela. Zwiteřwa izwi ndi zwi fanaho na ḥohoh, maipfi na zwifanyiso.

Themo	Ndi mini nahone ndi nga mini zwi zwa ndeme?
2.2.5 U kona u ūumanya/ūumanya mafhungo	<p>Ndi mini?</p> <p>U vhambedza ndi vhuđumani vhukati ha tshithu kana zwithu lune wa kona u pfectesa. Arali mafhungo manzhi a sokou ňwalwa a ḥalutshedza tshiňwe na tshiňwe, zwi ita uri mafhungo a si nyanyule. Vhagudi vha fanelu u vhala vha tshi ūumanya mafhungo ane vha khou vhala na nđivho ya luambo ine vha vha nayo na tshenzhemo ya liphasi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>U sumbedza vhagudi u shumisa nđivho yavho (nđivho ya maipfi, luambo na nđivho nyangaredzi ya shango) u vhambedza zwine a khou vhala zwi ita uri a pfectesa khwiňe zwine a khou vhala.</p> <p>U vhambedza zwi khwađhiseda u pfectesa zwine a vhala zwa dovha zwa thusa uri mugudi a kone u fhindula mbudziso ya vhuimo ha n̄tha. Vhagudi vha diphina nga u vhala musi vha tshi kona u vhambedza zwine vha vhala na nđivho ine a vha nayo, zwa ūuđuwedza nyanyuwo ya muvhali.</p>
Ndi lini hune zwa funzwa?	Zwiđirathedzhi zwa u vhala u tshi pfectesa zwi nga funzwa zwi tshi sumbedzelwa kha Vhuimo ha Mutheo, u bva kha Gireidi ya ḥ u swika kha Gireidi 3. Vhagudi vha fanelu u vha khagala na kona u shumisa zwiđirathedzhi zwinzhi zwo ḥoweleaho kha Vhuimo ha Mutheo. Zwiđirathedzhi izwi zwa u vhala hu na u pfectesa zwi a kona u shumisiwa tshifhinga tshiňwe na tshiňwe kha u vhala, hu saathu vhaliwa, hu tshi khou vhaliwa, nga murahu ha u vhala. Vha nga ūuđuwedza vhagudi u zwi shumisa musi vhagudi vha tshi khou vhala nga vhavhili vhavhili kana nga muthihi.
Ndi nga zwi funza hani?	Vhudzani vhagudi nga tshiđirathedzhi tshine na do tshi shumisa u vha funza. Vha sumbedzeni garađatai ye vha ita ya tshiđirathedzhi itshi. Ḩalutshedzani uri zwi amba mini (u vhambedza= ūumekanya mafhungo kha tshiđori) musi ri tshi vhambedza ri ūumekanya mihungulo. Ri nga di vhudzisa uri: Ndi zwifhio zwine muňwali a sa khou mmbudza. Muňwali u ḥoda ndi tshi dženisa maňwe mafhungo hafha. Ndi zwifhio zwine nda nga zwi dženisa? Sa tsumbo: Saga ya mugayo yo vha i khou nndemela. "Nthuseni!" Masindi u a vhidzelela. Ri a di vhudzisa uri: Ndi ngani Masindi o vhidzelela thuso? Ndi zwifhio zwine muňwali a sa khou mmbudza zwine nda tea u zwi dženisa nne muňe?

	<p>Uya nga ndivho yashu ya shangoni, muthu u humbela thuso musi hu na zwine zwa khou mu balela. Munwali ha ri vhudzi nga maipfi uri Masindi ha koni u hwala saga ya mugayo e ethe, fhedzi vhukati ha mafhongo ri a kona u Ʉumekanya mihumbulu ra zwi wana.</p> <p>Ɇalutshedzani vhagudi uri vha tea u shumisa maipfi na zwifanyiso kha mañwalwa na ndivho yavho u vhona uri mafhongo anga vhambedwa hani kha mañwalwa, vhukati ha zwe muñwali a amba na zwe a siedza.</p> <p>Musi vha tshi sumbedza vhagudi, itani uri ipfi Ɇanu Ɇi pfale Ɇi na mafulufulu- ndi khaedu yavhuði musi muñwali o siedza musi a tshi ñwala u itela uri riñe ri humbule. Sumbedzani uri ni Ʉumekanya hani mafhongo musi ni tshi vhala, nga u shumisa vhutevhedzi kha mañwalwa u Ʉumekanya ndivho ine vha vha nayo Ʉohoni kana u shumisa vhutevhedzi u Ʉumekanya zwipiða zwa zwo ñwa lwaho na zwifanyiso kha siatari.</p>
Zwishumiswa	<p>Itani phositara ya zwiñirathedzhi zwa u vhambedza na Ɇhalutshedzo ya tshiñirathedzhi tshiñwe na tshiñwe. Vha sumbedze vhagudi tshifhinga tshoñhe musi vha tshi vha gudisa.</p> <p></p> <p>Ngauri u vhambedza ndi u Ʉumekanya na dzenisa zwipiða, vha nga ita garañatai i re na u humbulela ho ñwalwa khayo na u shumisa zwifanyiso zwa phazili zwi ngaho izwi musi vha tshi funza. Vha nga shumisa tswayo dzavho vhone vhañe. Vha imise garaña iyi musi vha tshi Ɇoda vhagudi vha tshi shumisa zwiñirathedzhi u vhala.</p>
Ri wana hani vhuñudzeñudze kha tshipiða itshi.	<p>Duvha ñiñwe na ñiñwe vhagudi vha vha vha tshi khou vhambedza. Naho zworalo, vhagudi vha a kondelwa u vhambedza musi vha tshi vhala nahone tshiñwe tshifhinga a vha zwi vhoni uri vha tea u Ʉumekanya nga u dzenisela zwo salelaho. Arali vhagudi vha tshi kundelwa u Ʉumanya mafhongo, vha vhudzise mbudziso dzi no vha isa kha u Ʉumekanya mafhongo kha zwine vha khou vhala. Vha nga shumisa nga mañða u vhala nga zwigwada hu na u thusiwa ngauri ri a shumisa vhagudi vha si vhanzhi lune wa kona u vha tevhelela na u vha Ɇuñuwedza u Ʉumanya zwine a vhala na ndivho yaye. U vhudzisa mbudziso ya uri ndi ngani? Zwi thusa uri vhagudi vha Ɇidžhenise tshoñhe kha u vhala.</p>
Humbulani	<p>U thusa vhagudi u Ʉumekanya ndi tshiñirathedzhi tsha ndeme tshine vhagudisi vha tea u funza vhagudi. Itshi ndi tshiñirathedzhi tshavhuði tsha u gudisa vhagudi u vhala nga ngona. Vha a Ɇidžhenisa kha zwine vha vhala na u tevhelela zwipiða zwiñku zwine zwa thusedza kha u pñesesa Ɇhalutshedzo. Vhagudi vhane vha kundelwa, vha vhukati na vhane vha kona, vhoñhe vha a tshenzhela vha aluwa kha u Ʉumekanya musi vha tshi vhala.</p>

2.2.6 Tshifanyiso tsha muhumbulo.	<p>Ndi mini?</p> <p>Ipfì ilì li bva kha bono zwine zwa elana na u vhona. Ndi uri u vhona zwithu nga ito la muhumbulo kana u vha na tshifanyiso tsha muhumbulo.</p> <p>Ri shumisa maipfi kana vhutevhedzi ha zwifanyiso kha zwo ñwalwaho, ndivho yavho na zwikili zwa u humbula u bveledza tshifanyiso mihibuloni yavho nga ha zwine vha khou vhala. Ri nga shumisa zwipfi zwashu zwoñhe u ita tshifanyiso tsha muhumbulo. Zwipfi zwiñanu ndi u vhona, u nukhedza, u thetshela, u fara na u pfa.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Vhavhali makone vha dzulela u vha na tshifanyiso tsha muhumbulo kha zwine vha khou vhala, vha a Ɇutula zwipfi nahone zwi a vha thusa u Ʉumana na zwine vha khou</p>
--	--

	<p>vhala.Ngauri ri Ქoda vhagudi vhashu vha tshi vha vhavhali makone, ri vha thusa u ita zwithu zwine vhavhali makone vha ita - ri vha Ქuṭuwedza u vha na tshifanyiso tsha muhumbulo ra dovha ra vha sumbedza uri zwi itiswa hani.</p> <p>U vha na tshifanyiso tsha muhumbulo zwi thusa u ndondomedza kupfesesele na u humbula zwe vha vhala.</p> <p>U sumbedza vhagudi u vha na tshifanyiso tsha muhumbulo zwi thusa uri tshitori tshi vhe na vhuṭhilo, zwa ita uri vhagudi vha Ქumane na zwine vha khou vhala.</p> <p>U funza uri vhagudi vha vhe na tshifanyiso tsha muhumbulo zwi sumbedza vhagudi uri u vhala hu nga takadza na u Ქifa.</p>
Ndi lini hune nda zwi funza?	<p>Zwiṭirathedzhi zwa u vhala hu na u pfecta zwi nga funzwa na u sumbedzelwa kha Gireidi dzothe dia Vhuimo ha Mutheo wa fhasi, u bva mathomoni a gireidi ya Ხ u swika kha Gireidi 3. Vhagudi vha tea u vha vha tshi Ქivha na u kona u shumisa zwiṭirathedzhi zwo Ქoweleaho hoṭhe kha Vhuimo ha Mutheo wa fhasi. i zwi zwiṭirathedzhi zwi nga shumisa tshifhinga tshiñwe na tshiñwe kha tshifhinga tsha u vhala, hu saathu u vhalwa na nga murahu ha u vhala. Vha Ქuṭuwedze vhagudi u shumisa zwifanyiso zwa muhumbulo musi vha kha u vhala nga vhavhili vhavhili kana nga muthihi.</p>
Ri zwi funza hani?	<p>Kha vha vhudze vhagudi nga tshiṭirathedzhi tshine vha khou ya u vha gudisa. Kha vha vha sumbedze garaṭatai ye vha ita.</p> <p>Kha vha Ქalutshedze uri zwi amba mini (u bveledza zwifanyiso mihibuloni kha zwine ra khou vhala nga hazwo). Kha vha vhudze vhagudi uri vha nga shumisa zwipfi zwavho u bveledza tshifanyiso tshavho. Musi vha tshi sumbedzela zwiṭirathedzhi izwi kha vhagudi vha nange zwiñwe zwine zwo leluwa na u takadza u fhaṭa zwifanyiso zwa muhumbulo. Kha vha shumise ipfi na u sumbedzela u ita uri zwi takadze</p> <p>Sa tsumbo, arali vha tshi khou vhala kha bugu ya Vula Bula i no pfi JIKA na vhagudi, kha vha vha sumbedze khavara ya bugu nga phanda na tshifanyiso tsha "merry go round" tshi re khayo. Kha vha thome nga u Ქuṭula dzangalelo ḥa vhagudi nga u vhudzisa uri ndi vhafhio vho no namelaho "merry go round" nahone vho Ქi pfa hani?</p> <p>Kha vha ri vha bonye maṭo, vha humbule uri vha khou ya u namela "merry go round" nahone muñwe u khou ya u i monisa nga u tavhanyedza. Vha nga vhudzisa mbudziso u itela uri vhagudi vha vhe na tshifanyiso tsha muhumbulo fhedzi vha so ngo fhindula vha tou fhindulela mibiluni:</p> <p><i>Ni a kona u pfa maya khofheni hañu? No farelela mini? Ndi muungo Ქe une na khou upfa? Hu itea mini musi i tshi gidima nga luvhilo luhulusa? Ni khou Ქiphiña kana ni khou ofha? Ni nga kona u fhufha kana ni nga wa naa? Na zwiñwe.</i></p> <p>Sa vhunga vha khou zwi vhona uri u thusa vhagudi u vha na tshifanyiso tsha muhumbulo zwi ita uri vhagudi vha vhe na dzangalelo la u funa u vhala vha tshiya phanda uri vha wane uri hu Ქo itea mini nga murahu.</p> <p>U funza vhagudi u i tshifanyiso tsha muhumbulo zwi sumbedza vhagudi uri u vhala hu a mvumvusa na u takadza.</p> <p>U vha na tshifanyiso tsha muhumbulo zwi thusa vhavhali u humbula khwiñe – vha Ქo kona u Ქumanya na vhuḍipfi hoṭhe (u takalesa, dakalo, u shushedzea, nyofho, u pfa dzungu u funa u guda/đivha, na zwiñwe) nga ha dembetete ḥa u mona (merry go round) nahone izwi zwi Ქo vha thusa u fhaṭa Ქivhaipfi.</p>
Zwishumiswa	 <ul style="list-style-type: none"> Itani phosṭara ya zwiṭirathedzhi zwa u vhambedza na Ქalutshedzo ya tshiṭirathedzhi tshiñwe na tshiñwe. Vha sumbedze vhagudi tshifhinga tshoṭhe musi vha tshi vha gudisa. iyi thusedzi i sumbedza vhuluvhi ho vhotnetshelwaho, ndi zwone zwine zwa itea kha vhagudi musi ri tshi vha itela tshifanyiso tsha muhumbulo. Vha nga ita garatatai i

	<p>re na tshifanyiso tsha muhumbulo vha shumisa thusedzi i nonga iyi u funza tshitirathedzhi itshi.</p> <p>Vha imise garañatai iyi musi vha tshi ḥoda vhagudi vha tshi shumisa tshitirathedzhi itshi kha u vhala.</p>
Ri nga topola hani vhutudzeñudze khau shumisa zwifaniso zwa muhumulo	Arali hu na vhagudi vha si na tshine vha khou ita vha vha vha tshi khou funa u vhala, kha vha vha ḥuṭuwedze u ita zwifaniso zwa muhumbulo kha zwithu zwi re kha tshitiori tshire vha khou vhala. Kanzhi vha wana zwi tshi takadza vha ḥuṭuwedzea u vhala vha tshi ya phanda. Izwi zwi ita uri hu vhe na u nyanyuwa havhuđi khavho.
Humbulani	Huna ndila nnzhi dzine dza vha dzone na dzi si dzone dza u ita tshifanyiso tsha muhumbulo. Ndivho khulwane ndi u ḥutula mihumbulo ya vhagudi na uri vha di dzenise kha tshitiori.

THEMO	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
2.2.7 U wanulusa zwiteñwa zwa tshitiori	<p>Ndi mini?</p> <p>Zwitiori zwinzhi zwine zwa dovha hafhu zwa ḥalutshedzwa zwo dzudzanywa kha sethe ya zwiteñwa zwa zwitiori zwine zwa pfi zwivhumbeo zwa zwitiori. Hezwi zwo vhumbwa nga kuvhekanye, vhabvumbedza na thaidzo, ndila dza u tandulula thaidzo dzi pfi, thasululo, ḥohoh (nga mañwe mai pfi i pfi 'muhumbulo muhulwane') hezwi zwiteñwa zwo hwala muhumbulo muhulwane wa tshitiori.</p> <p>Ndi ngani zwi na ndeme?</p> <p>U ḥivha zwivhumbeo zwa tshitiori zwi ḥea vhagudi fureme ya kushumele ine ya vha thusa u wanulusa mulaedza muhulwane une wa thusa kha u pfectesa tshitiori.</p> <p>U funza tshivhumbeo tsha tshitiori nga ndila i re khagala zwi thusa vhagudi u humbla nga zwo bvelelaho kha tshitiori, vha a kona u tevhekanya zwo bvelelaho nga ndila yo leluwaho na u nweledza tshitiori. Zwi thusa vhavhali vhothe u khwinifhadza kufesesele kwavho hu tshi katelwa ngomu na avho vhane vha kundelwa.</p>
Ndi zwi funza lini?	<p>Zwitirathedzhi zwa u vhala hu na u pfectesa zwi nga funzwa kha Vhuimo ha Mutheo u tou bva mathomoni kha Gireidi ya ḥ. Musi vha tshi swika kha Gireidi 3, vha tea u vha vha tshi vho ḥivha na u kona u shumisa zwitirathedzhi zwa u pfectesa u vhala zwinzhi.</p> <p>Tshivhumbeo tsha tshitirathedzhi tshi nga ḥalutshedzwa na u sumbedzwa nga tshifhinga tsha u Vhala Khathihi na nga u Vhala nga Zwizwada hu na u Thusiwa. Vhagudi vha nga ita nđowendōye ya zwiteñwa zwa zwitirakitsha zwa tshitiori nga tshifhinga tsha u vhala vhe Vhavhili-vhavhili kana musi vha tshi khou shuma nga zwigwada musi mugudisi a tshi khou shuma kha u Vhala nga Zwigwada. Vha nga kha di zwi ita nga vhone vhane vha tshi khou vhala vhe vhothe.</p>
Ndi zwi funza hani?	Kha vha vhudze vhagudi nga ha zwitirathedzhi zwa u vhala hu na zwine vha khou ya u vha funza. Kha vha vha sumbedze gilafu ja tshitiori je vha ita ja tshitirathedzhi itshi. Kha vha nange tshitiori tshire vha ḥo kona u sumbedza zwiteñwa zwatsho zwavhuđi, sa; Hayani hau ndi hayani hau kha thevhekanyo ya Vula Bula. Kha vha thome vha vhalele vhagudi tshitiori nga tshifhinga tsha u Vhala Khathihi.

	<p>Musi vho no tshi vhala, kha vha ḥalutshedze vhagudi uri vha khou ya u vha funza zwiṭirathedzhi zwi no shumisea zwa u pfectesa zwiṭori khwine vha tshi khou shumisa gilafu ḥa tshiṭori.</p> <p>Kha vha ḥalutshedze uri u wana zwipiḍa zwa tshiṭori kana zwiṭirakitsa zwi do vha thusa u humbula muhumbulo muhulwane kha tshiṭori na u kona u pfufhifhadza tshiṭori zwavhuḍi:</p> <p>Kha vha shumise gilfu ḥa tshiṭori na fureme ya kushumele (kha siaṭari ḥi tevhelaho) u sumbedza uri zwipiḍa zwa tshiṭori zwi shumisa hani:</p> <p>Fhethu vhupo na tshifhinga (ndi ngafhi nahone ndi lini hune tshiṭori tsha do bvelela – bulasini, doroboni, kalekale? tshiñwe tshifhinga? tshiñwe tshifhinga zwi vha zwi so ngo ṭaluswa zwavhuḍi nahone zwine ra vhudzwa ndi u uri “kalekale”. Honeha, ri a kona u ṭalusa nga zwiwo na nga zwifanyiso uri two bvelela maḍakani kana mahayani, na zwiñwevho).</p> <p>Vhabvumbedzwa – vhabvumbedzwa vhahulwane ndi vho nnyi? Vha nga vha vhathe kana kha zwiṭori zwa vhagudi ha vha zwifuwo.</p> <p>Thaidzo. Ndi thaidzo ifhio ine ya ita uri tshiṭori tshi endelete? Kanzhi mubvumbedzwa muhulwane u tea u ita zwithu kana muñwe muthu a mu kanganyisa kha u zwi ita.</p> <p>Mawañwa (zwiwo two fhambanaho zwi vhumba vhudzivha ha tshiṭori na u sumbedza ndila ya u tandulula thadzo).</p> <p>Muhumbulo muhulwane (kana therō). Muhumbulo muhulwane une muñwali a khou ḥoda u kovhekana na vhone kha itsi tshiṭori ndi ufhio? Ri nga guda mini kha itsi tshiṭori, therō ndi ifhio? A hu tou vha na phindulo yone kana isi yone hafha, fhedzi vhagudi vha tea u guda u shumisa vhuṭanzi vhu no bva kha tshiṭori u tikedza phindulo dzavho. sa tsumbo:</p> <p>Hezwi zwiteñwa two hwala muhumbulo muhulwane wa tshiṭori. (magumoni a gilafu vha nga engedza zwiñwe zwiteñwa – tshipiḍa tshire nda tshi funesa, ndi hune mugudi a amba zwine a zwi takalela kha tshiṭori)</p> <p>Tshifhinga tshiñwe na tshiñwe vha tshi vhalela vhagudi tshiṭori, kha vha vha thuse u wanulusa zwiteñwa zwa tshiṭori hu na thikhedzo yavho na u ṭuṭuwedzwa u swikela vha tshi zwi kona nga vhone vhane.</p> <p>Vha ḥo wana uri vhagudi vha takalela u shumisa gilafu. Zwi vha thusa u humbula mihibulo mihibulo kha tshiṭori na uri u kona u wanulusa zwiteñwa zwihibulwane kha tshiṭori zwi dovha zwa shanduka u qimvumvusa khavho.</p> <p>Zwi dovha hafhu zwa funza vhagudi u kona u saukanya na u wana muhumbulo muhulwane. Sa tsumbo, Muñwe muhumbulo muhulwane kha tshiṭori itsi hu nga vha: ri so ngo vhu ya ra humbula uri zwiṭuku a zwi na mushumo; vha so ngo vhu ya vha nyadza zwithu zwiṭuku. Tshiñwe tshifhinga zwithu zwiṭuku two nyadzeaho zwi nga ita phambano nga zwifhinga zwa ḥodea.</p> <p>U kona u wanulusa zwipiḍa zwihibulwane kha tshiṭori zwi dovha hafhu zwa vha thusa u pfufhifhadza na u dovha u ḥalutshedza tshiṭori zwavhuḍi sa vhunga izwi zwiteñwa two hwala mihibulo mihibulo vha tshiṭori.</p>
Zwihumiswa	Kha vha ite phosīṭara yavhuḍi ine khayo vha ḥo dubekanya zwiṭirathedzhi vha dovhe vha zwi ḥalutshedze. Kha vha sumbedzele kha iyi phosīṭara musi vha tshi funza zwiṭirathedzhi.

	 <p>Kha vha ite giłafu ja tshiṭori vha tshi shumisa minwe miyanu u sumbedza tshiteńwa tshińwe na tshińwe, sa zwe sumbedzwaho kha tshifanyiso.</p> <p>Vha nga kha di ita garaṭa tai li re na zwiteńwa zwo ḥwalwaho khalo, vha shumisa giłafu kana tshanda sa hezwi musi vha tshi funza zwitirathedzhi.</p>
	 <p>Kha vha imisele giłafu ja tshiṭori kana garaṭa tai n̄tha musi vha sthi vha vhudzisa kushumiselwe kwa zwitirathedzhi nga tshifhinga tsha u vhala.</p> <p>Vha nga kha di ita magiłafu avhudi a tshiṭori małuku nga makhadibogisi. Musi vhagudi vha tshi dzula nga vhavhili-vhavhli uri vha vhale tshiṭori vhothe vha nga shumisa giłafu uri li vha thuse u wanululsa zwiteńwa zwa tshiṭori musi vha tshi khou vhala.</p>
Ri nga ṭalusa hani mitwe kha izwi zwiteńwa	Vhavhali vhane vha kundelwa vha vhona ndeme ya mafhuno othe a re kha mańwalwa i tshi lingana. Vha na vhukondi ha u vhona zwa ndeme na zwi si na ndeme. Vha dzulela u nanga mafhuno małuku a si a ndeme kha u fhindula mbudziso dza u pfectesa. U vha funza zwiteńwa zwihiwlwane zwa tshiṭori na u vha thusa u topola izwi zwiteńwa musi vha tshi vhala tshiṭori navho zwi vha thusa u kona u tevhela na u pfectesa muhumbulo muhulwane kha mańwalwa.
Humbulani	Zwitirathedzhi izwi zwi nga shumisea fhedzi kha zwitiori/ nganea. A zwi shumiswi kha mańwalwa a mafhuno.
THEMO	Ndi zwi fhio nahone ndingani zwi zwa ndeme?
2.2.8 U lavhelesa u pfectesa hu tshi shumiswa zwitirathedzhi zwi sa shanduki	<p>Ndi mini?</p> <p>Hezwi zwi elana na u dzhieila nzhele kha zwine zwa khou bvelela nga tshifhinga tsha u vhala, u lavhelesa uri hu na u pfectesa, na u dzhia maga o teaho musi vha tshi vhona hu na zwi sa pfali kana zwi so ngo pfalahozwahudi. Thaidzo ya u sa pfectesa i nga ipfi a ri pfectesi kana fhungo line ja kondja kana mafhuno ane a kondja u tevhelelea kha phara.</p> <p>Thoduluso yo wana uri vhavhali vha no kona vha zwi vhona musi vha sa pfectesi tshithu tshine vha khou vhala vha a ima vha vhalulula u lingedza u wanululsa zwine zwa khou ita uri vha si pfectese. Fhedzi vhagudisa vha no kundelwa vha isa phanda na u vhala naho vha sa pfectesi mańwalwa, nahone vha anzela u vhalulula khethekanyo u itela u tandulula thaidzo ya u pfectesa.</p> <p>Ndi ngani zwi na ndeme?</p> <p>U vhala ndi u pfectesa. U vhala hu si na u pfectesa zwine wa khou vhala a zwi thusi tshithu, ngazwo vhagudi vha tshi tea u guda u dzhieila nzhele uri ndi lini ndi ngani</p>

	<p>u pfectesa hu tshi vha thaidzo- ndi ngafhi hu ne ndi si pfectese ndi mini tsho vhanganho thaidzo? Ngauri u vhala ndi itela u pfectesa, vhagudi vha u guda u lugisa thaidzo ya u pfectesa, tsumbo, nga u vhalula kana nga u vha na vhuṭumanyi he vha vhu pfuka lwa u thoma.</p> <p>U sedza u pfectesa zwi thusa vhagudi u pfectesa tshiṭori khwine/ mañwalwa oṭhe, hezwi zwi vha thusa kha u fhindula mbudziso kha tshiṭori/ mañwalwa.</p> <p>Vhagudi vha ḫifhelwa nga u vhala musi vha tshi pfectesa mañwalwa zwavhuđi.</p>
Ndi zwi funza lini?	<p>Zwiṭirathedzhi zwa u pfectesa zwi nga funzwa na u sumbedza kha Vhuimo ha Mutheo u bva mathomoni a Gireidi ya Ṭu swika kha Gireidi 3. Vhagudi vha tea u vha vha tshi ḫivha na u kona u shumisa zwiṭirathedzhi zwa u pfectesa zwe ḫoweleaho kha Vhuimo ha Mutheo hoṭhe.</p> <p>Ndi khwine u funza izwi zwiṭirathedzhi nga murahu ha musi vho no funza zwińwe. Vha ḫo kona ha u shumisa zwiṭirathedzhi zweṭhe uri zwi vha thusa kha u sedza u pfectesa havho na u shumisa zwiṭirathedzhi musi vha tshi khou ḫoda u lugisa thaidzo dza dza u pfectesa.</p> <p>Vhagudisi vha nga sumbedza hezwi vha saathu u vhala, vha tshi khou vhala na nga murahu ha u vhala.</p> <p>Zwi nga shumiswa kha u Vhala Khathihi na kha u Vhala nga Zwigwada.ndi zwa ndeme kha mugudisi a vhone uri vhagudi vha shumisa zwiṭirathedzhi izwi musi vha tshi khou shuma vhoṭhe kha U vhala nga zwigwada (GGR).</p> <p>Mugudisi na vhagudi vha tea u sedza u pfectesa musi hu tshi khou vhaliva.</p> <p>Mugudisi u tea u ḫuṭuwedza vhagudi u shumisa zwiṭirathedzhi musi vha tshi Vhala vhe Vhavhili Vhavhili kana U vhala e etje.</p>
Ndi zwi funza hani?	<p>Hezwi ndi zwiṭirathedzhi zwa ndeme vhukuma zwine zwa nga maandafhadza vhavhali vhoṭhe. Zwi katela maga mavhili:</p> <p>U dzhiela n̄tha u vhala u tshi pfectesa, na u dzudzanya kana u lugisa u pfectesa musi hu tshi kwashekana.</p> <p> Kha vha vhudze vhagudi zwiṭirathedzhi zwine vha khou ḫoda u vha funza zwone. Kha vha vha sumbedze garaṭatai ḫe vha ita kha tshiṭirathedzhi itshi. Vha nga ḫi shumisa tshifanyiso itshi u humbudza vhagudi u lavhelesa u pfectesa.</p> <p>Kha vha ḫalutshedze zwe katelwaho (u sedza = u ḫola arali ndi tshi pfectesa; arali u pfectesa ho kwashekana, ndi tea u ima u lugisa kana u lulamisa thaidzo).</p> <p>Kha vha ḫalutshedze vhagudi vhavho uri tshihangalelw tshihulwane kha u vhala ndi u pfectesa, zwenezwo arali ri na thaidzo ya u pfectesa ri lingedza u lugisa thaidzo nga tshihadu. Zwińwe zwiṭirathedzhi zwe ḫoweleaho zwa u lugisa zwi katela zwi tevhelaho:</p> <p>U vhalulula khethekanyo ya mañwalwa a songo pfecteswaho;</p> <p>U wanulusa zwipiđa zwine zwa vha thaidzo (ndi ipfi/ fhungo/pharagirafu)?</p> <p>U ya magumoni a fhungo/pharagirafu u vhona uri ḫhaluso i vho pfala na;</p> <p>U vhudzisa mugudisi uri a ḫalutshedze zwine ipfi ḫi sa ḫivhei ḫa amba zwone kana u ḫoda ḫhalutshedzo ya ipfi ḫi sa ḫivhei kha ḫhalusamaipfi (na u ḫi ḫwala kha bugu ya maipfi).</p>

Zwishumiswa	Kha vha ite phosīṭara yavhuđi ine khayo vha ḋo dubekanya zwit̄irathedzhi vha dovhe vha zwi ṭalutshedze. Kha vha sumbedzele kha iyi phosīṭara musi vha tshi funza zwit̄irathedzhi.
Nđila dza u wana mitwe kha zwipiđa	Vhagudi vhanzhi vha shona u sumbedza uri a vha pfectesi zwine vha khou vhala. Kha vha funze vhagudi vhavho uri ri dzulela u wana zwiñwe zwipiđa zwine zwa kanganyisa kha mañwalwa zwa dovha zwa konđa u pfecteswa fhedzi ndi khwine u ita tshithu nga thaidzo u fhirusa u isa phanda na u vhala u so ngo lugisa thaidzo.
Humbulani	Kilasirumu yavho kha i vhe fhethu ho vhofholowaho kha vhagudi lune vha a kona u imisa zwanda vha vhudzisa <i>Mugudisi u ri a vha pfectesi hetshi tshipiđa/ heli ipfi kana kha vha nthuse u shuma hezwi</i> . Kha vha vha khodele u imisa zwanda ngauri zwi sumbedza uri vha khou sedza u pfectesa havho.

Kha vha ite garađatai ja itsi tshiřirathedzhi vha ñwale uri: **u sedzulusa na u lugisa**. Vha nga ñi shumisa tshifanyiso tshi no nga itsi kha u funza tshiřirathedzhi.

2.2.9 Zwiṭirathedzhi zwa u funza u vhala hu na u pfeſesa

U ḥuṭuwedza ndivho thangeli	U ḥanganya ḥoho na maṇwalwa a zwine vha vha khou zwi ḫivha Ndi zwifhio zwine nda khou zwi ḫivha nga ha ḥoho iyi?
2.U humbulela	
3.U humbulela zwo livhanywa kha maṇwalwa	U shumisa tsivhudzo kha maṇwalwa u vhona vhuṭumanyi / itani u ḥanganyelana vhukati ha mulaedza kha maṇwalwa na zwe zwa humbulelwa.
4.U sika tshifanyiso tsha muhumbulo	U sika tshifanyiso tsha muhumbulo nga ha tshithu tshine tsha ambea kha maṇwalwa u tshi shumisa zwipfi.
5.U wana mihumbulo mihulwane kha tshiṭori / nganea	Zwiteńwa zwiḥulwane zwa tshiṭori zwi nga waniwa kha fhethu vhupo, thaidzo khulwane, thusululo ya thaidzo (phambano ya zwiwo ye ya thusa u tandulula thaidzo khulwane), na uri muhumbulo muhulwane wo fhirisiwaho kha tshiṭori. Ni nga kona u nweledza tshiṭori nga u wanulusa na u ḥalusa zwiteńwa izwo na u zwi ḫisa fhethu huthihi zwo ḥukufhadziwa.
6.U sedza na u shumisa zwiṭirathedzhi zwo tou topoliwaho	Kha vha ḥogomele musi vha tshi vhala, uri vha khou pfeſesa zwine vha khou vhala, arali vha sa pfeſesi kha vha shumise zwiṭirathedzhi zwo tou topoliwaho u shumana na thaidzo. U vhalulula khethekanyo ya maṇwalo i songo pfeſesiwaho U wana tshipiḍa tshine tsha vha thaidzo (ndi ipfi) Ijfurase/fhongo/ndima vhalani u swika mafhedziselon a fhungo / ndima u vhona arali ḥalutshedzo i tshi pfala Sedzani ḥalutshedzo ya ipfi ḥine ḥi sa ḫivhee kha ḥalusamaipfi kana ni vhudzise mugudisi

2.3 Vhuḍipfi ha muvhali

U vhala ho ḥumana na vhuḍipfi na nyanyuwa. Nga kha u vhala ri kona u ḫiphiṇa na u mvumvusea, ri kona u pfukela kha liṇwe shango, ri nga hwelwa, vhuḍipfi kana tsivhudzo ya vhutshilo ha ḫuvha na ḫuvha kana u wana ndila yau dzhenelela kha zwithu zwiswa.

U vhala hu ḥandavhudza ndivho ha dovha ha karusa khonadzeo kha riṇe, hu ri funza nga fhethu huswa, vhathu na zwiṇwe zwithu. Ndi zwone zwithu zwivhuya nga ha u vhala. Vhuḍipfi ha muvhali ndi tshipiḍa tshi sa dzhielwi n̄tha, ngeno vhagudisi vha tshi tea u dzhiela nzhele vhuḍipfi ha vhagudi kha u vhala ho khwaṭhaho ho ḥumanywaho na kuvhonelo na ḥuṭuwedza na uri vha vhala u gumafhi.

Vhuḍipfi ha zwiteńwa zwa u vhala zwi ḥumanywa na u paḍukanya na u pfeſesa. U paḍukanya hu khwiniswa nga ndowendowe, nga kha khonadzeo dza u vhala. Vhagudi vha nga si takalele u vhala arali vha tshi kondelwa u paḍukanya zwavhuḍi. Hezwi zwi nga ita uri zwi kwame kuvhonele na vhuḍipfi kha u vhala. Vhagudi arali vha tshi vhona u vhala sa zwi sa takadziho kana zwa

Themo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi zwa vhuthogwa?
2.3.1 Dzangalelo	<p>Ndi mini?</p> <p>Vhagudi vha tea u takalela u vhala, vha zwi vhona sa zwithu zwine vha nga kona u zwi ita, zwithu zwine vha nga diphiṇa ngazwo zwi nan deme.</p> <p>Ndi ngani? Arali vhagudi vha tshi vhona u vhala sa zwi takadzaho, vha na lutamo lwau takalela u vhala. Aralii vha tshi dzulela u vhala zwi ita uri vha vhe vhavhali vha khwiṇe, u anda ha ḫivhaipfi zwi engedza na ndivho yavho nga u angaredza.</p>
Ndi funza lini izwi?	<p>U tuṭuwedza vhagudi u vha na dzangalelo kha bugu na u vhala zwi nga thoma kha Gireidi thangeli. Vhagudisi vha Gireidi Ṭ vha tea u alusa iļi dzangaleleo vha tshi kha ḫi vha vhaṭuku vha ise phanda na u vha fhaṭa u swikela kha Vhuimo ha Mutheo</p>
Ndi zwi funza hani?	<p>Humbudzani vhagudi nga ha mbuelo dzavhudzi dza u vhala – nga kha u vhala ri nga kona u endela mashango, u vhala hu ita uri ri kone u swikelela ndivho na mafhungo, u vhala hu ri vulela mashango na khonadzeo.</p> <p>Kha vha tuṭuwedze vhagudi uri vha vhumbe kiļabu ya u vhala bugu. Ambani na vhagudi nga ha bugu nga luambo lwa hayani, na nga ha vhaṇwali, ramafhungo na vhurendi nga luambo lwa hayani!</p> <p>Kha vha vhe na khojomu kha bodo yau ḫwalela i na ḫhoho: Ndi ngani ndi tshi funa u vhala: Matsheloni maṇwe na maṇwe musi vha saathu thoma Litheresi kha vha vhudzise mugudi muthihi kana vhavhili vha vhudzise uri ndi ngani vha tshi takalela u vhala kana ndi mini zwine vha zwi takalela nga u vhala vha ḫwale phindulo dzavho kha bodo yau ḫwalela. Kha vha ite izwi lwa maduvjha a 10. Vhagudi vhavho vha do thoma u vha na dzangalelo nga ha ḫhoho ine vha khou funza yone.</p>
Zwishumiswa	Kilasirumu yo pfumaho maṇwalwa yo ḫangana na khona ya u vhala zwi tuṭuwedza dzangalelo ja vhagudi kha u vhala.
Ri wana hani vhuṭudzeṭudze kha tshipida itshi	<p>Kha vha dzhiele nzhele vhagudi vha re na vhuleme ha u vhala kiļasini yavho - zwine vha zwi takalela kha u vhala a zwe ngo ḫala ngauri vha a kondelwa</p> <p>Kha vha dzhiele nzhele kha vhagudi vhane vha kona u vhala ngeno vha si na dzangalelo</p> <p>U vhala. Kha vha wane zwine vha zwi takalela vha vhone arali vha tshi nga wanela bugu dza zwine vha zwi takalela</p>
Humbulani	Zwi a leluwa u ḫutula dzangalelo kha mihumbulu ya vhagudi vhaṭuku uri vha kone u vha na mafulufulu. Vha so ngo fhirwa nga tshikhala itshi.

THEMO	Ndi mini nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?
2.3.2 Maitele na Ქhuṱhuwedzo	<p>Ndi mini?</p> <p>Vhagudi vha tea u Ქtuwedziwa u vhala uri vha pfecteza uri u vhala ndi zwithu zwi no takadza zwavhuđi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Arali vhagudi vha vhona bugu sa zwithu zwavhuđi vha do takalela u dzulela u vhala. Vha dzulela u vhala vha a vha vhavhali vha khwiñesa.</p>
Zwi funziwa lini?	U fhaṭa kuvhonele kwavhuđi kha bugu na u vhala na u Ქtuwedza vhagudi nga maandä kha Vhuimo ha Mutheo, zwi nga thoma kha Gireidi 1 u ya kha Giredi dza ntha. Thoduluso yo wana uri arali wa wana vhagudi vha tshe vhaswa wa vha shandukisa u vha vhavhali vho đi imiselaho na u Ქoda u vhala kha Vhuimo ha Mutheo vha mbo đi shanduka vhavhali vhutshilo havho vhođhe.
Zwi funziswa hani?	<p>Vha sika zwiṭori zwa u takadza zwine zwa vha buguni zwa u vhala khathihi, u vhala nga zwigwada na u vhalela n̄tha. Itani bugu hedzo uri vhagudi vha pfe vha tshi Ქoda u dici vhala ngauri vha a dici takalela.</p> <p>Vhagudisi vha Vhuimo ha Mutheo vha fanela u takalela u vhala nga tshifhinga tshođhe. Vhagudisi vha fanela u kovhekana bugu na vhagudi dzine dza vha na zwiṭori na mafhungo avhuđi a no takadza uri vhagudi vha takalele u vhala nga tshifhinga tshođhe. Vhagudisi vha fanela u Ქtuwedza vhagudi u vhala nga tshifhinga tshođhe. Vhagudi vha ḋopfa vha tshi takalela u vhala arali vhagudisi vha tshi vha Ქtuwedza u vhala. Vhagudi vha fanela u vha na bugu dza u vhala nga tshifhinga tshođhe.</p> <p>Vhagudisi vha fanela u wana uri Laiburari i ngafhi i re tsini na hayani uri vhagudi vha ite vha tshi ya hone uyo vhala vha dovhe vha vhe vhañwe vha no u dzhena hone vha vhale. Vhagudi vha fanela u takalela u vhala na laiburari hu si tshikoloni kana kiļasini fhedzi. Hezwi zwi đo ita uri vhatu vha zwi ḋivhe uri avha vhagudi vha a vhala kha laiburari ya henehfo.</p> <p>Ndi zwa ndeme u ri vhagudisi vha Ქtuwedza vhagudi vha no kona u vhala uri vha ise phandä na u vhala. Vhagudisi vha fanela u fha vhagudi vha no kona u vhala</p>

	bugu dza ndeme uri vha vhale dzone ngauri vha vhala bugu dza leluwa fhedzi vha nga vha na vhuludu.
Zwishumiswa	Arali vhagudi vha swikelela bugu dza u vhala zwi do vha tuwedza u dzi vhala. Kha hu vhe na hune bugu dza vha hone klasini uri vhagudi vha swikelele u dzi wana uri vha dzi vhale.
Ri nga wana hani vhutudzetudze?	Sedzani vhagudi vha si na lutamo lwa u vhala bugu kana vha sa tuwedzei u vhala. Kani hu na thaidzo hayani dine dza ita uri mugudi a sa vhale? Kani nwana u khou kondelwa nga u talusa? Kha vha sumbedze vhagudi uri ni a vha funa.
Humbulani	Zwi a leluwa u tuwedza vhagudi vhatuku u vhala. – zwi a kond a tuwedza thangana ya murole u vhala, fhedzi wa tuwedza vhagudi vha tshe vhatuku uri vha fune u vhala vha tshe kha Vhuimo ha Mutheo zwi a konadzea uri vha tshi ya kha Gireidi dza ntha vha sa kondelwe.

Themo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
2.3.3. Vhudipfesesi	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi fulufhelo line mugudi a vha na kha ene muje ja u bvelela kha zwine a khou ita. Zwi dovha zwa katela u difulufhela. Mudivhi wa muhumbulo, Carol Dweck, o zwi sumbedza kha thodisiso dzawe uri u tenda uri vhukoni vhu nga bveledza nga u shumesa, vhudinekedzeli na u shuma u sa humeli murahu zwi nga tuwedza kushumele na u bvelela tshikoloni, na kha vhutshilo nga u angaredza. Nga ngeno, arali vhagudi vha tshi humbula uri u bvelela hu kha vhukoni na u talifha, vha nga si didine, vha neto zwo leluwa na u welwa nga vhudipfi ha u kundelwa. Avha vhagudi vha a kundelwa u bvelela kha zwa tshikolo na zwa vhutshilo nga u angaredza.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Vhudipfesesi kha mugudi vhu a kwama u dituwedza, u didzenisa hani kha u guda, na u diimisela u lusa naho hu na zwikondisi. Arali vhagudi vha vhona u vhala hu tshi konda kana u nyamisa vhangva vhona zwi si zwa ndeme u didinela u kona u vhala.</p>
Ndi lini hune zwa funzwa?	Vhagudisi vha nga fha vhudipfesesi kha Vhuimo ha Mutheo, u thoma kha T u swika kha Gireidi 3.
Ndi funza hani izwi?	<ul style="list-style-type: none"> • Humbuzani vhagudi uri u vhala hu engedzea nga u shumesa na ndowendowe. Izwi zwi vha nea nyimele ya vhudilangi kha u guda havho.

	<ul style="list-style-type: none"> • Topolani vhagudi vhanne vha kundelwa u vhala na u vha thusa u vha vhavhali vha khwīne. Thusani vhagudi u pfesesa uri nga thuso ya vhagudisi na vhudīnekadzeli havho u vhala hu nga vha ita vhavhali makone. • Bveledzani muhumbulo wo ḥandāvhuwaho kha vhagudi. Humbudzani vhagudi uri muñwe na muñwe a nga vha muvhali makone, fhezi nga u shumesa na ndowendōwe. Musi vhagudi vha tshi vha vhavhali makone, vhudīpfesesu vhu a bvelela na vhudīfulufheli.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Vhupo ho pfumaho mañwalo • Khudā ya u vhalela • Laiburari
Ri wana hani vhułudzełudze	<p>Vhagudi vha sa dzhii vhudīfulufheli</p> <p>Vhagudi vha tinya bugu na u vhala, avha dzhii bugu nga vhone vhañe.</p>
Humbulani	<p>Itani vhungoho uri hu na u thusiwa, u ḥogomelwa na u ḥutuwedzwa kha vhagudi nga tshifhinga tsha u vhala. Kha vha nee bugu dzo leluwaho kha vhagudi vha re na vhukondī u itela u fhaña vhudīpfesesu na vhudīfulufheli kha u vhala. Zwo leluwa u ḥutuwedza vhagudi vhañuku u fhirisa vhahulwane. Arali vhagudisi vha bveledza maitele a u vhala kha vhuimo ha fhasi vha nga kona u vhala na kha vhuimo ha nñha .</p>

2.3.4. Vhusumbedzeli	
Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?	<p>Ndi mini?</p> <p>Vhana vha fanela u sumbedzelwa nga vhasumbedzeli makone uri vha vhone tsumbo dza uri vhavhali vha tea u itisa hani vha tevhedzele ayo maitele. Thoho dza zwikolo na vhagudisi vha tea u bveledza mvelele ya u vhala uri vhagudi vha vhone uri u vhala ndi ha ndeme, bugu ndi dzavhuđi, u vha muvhali makone ndi zwavhuđi na uri u guda nga liphasi nga kha bugu ndi nzulele yavhuđi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Vhana vha guda kha vhatu vha re tsini navho. U vhudza vhana uri bugu ndi dza ndeme zwi tea u tevhelwa nga nyito ya u vhala na u funa bugu u itela uri vha edzisele.</p>

Ndi lini hune zwa funzwa?	Vhagudisi vha tea u vha vhasumbedzeli vha u vhala hothe kha kilasi dza Vhuimo ha Mutheo. Izwi ndi zwa ndeme kha u vhala khathihi, u vhala na zwigwada hu na u thusiwa na u vhalela ntha.
Ndi zwi itisa hani?	<ul style="list-style-type: none"> Mugudisi u tea u vha mura wo jaiburari ya tsini. Arali mugudisi a tshi khou vhala bugu i mu takadzaho u tea u da nayo kilasini a kovhelanana vhagudi. Ivhani na ndivho ya bugu na vhañwali vha bugu dza luambo lwa hayani. Ivhani na ndivho ya bugu dza vhana dza luambo lwa hayani ni ambe ngadzo na vhana. Itani uri zwifhinga zwa u vhala zwi takadze- kha u vhala khathihi, u vhala na zwigwada hu na u thusiwa na u vhalela ntha, mafulufulu a u vhala kha mugudisi a tea u vhonala. Ifhani vhagudi tshikhala tsha u amba nga bugu dze vha vhala, Zwi ita uri vha vhe vhasumbedzeli vha u vhala kha vhañwe vhagudi. Tshikolo na tshone tshi tea u vha tshire tsha sumbedzela maitele a u vhala nga u tuwedza vhagudi u vhala zwi tshi elana na tshifhinga tsumbo, nga tshifhinga tsha bola ya tshiphuga tsha jifhasi vha tuwedze vhagudi u vhala zwa bola.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> Vhupo ho pfumaho mañwalo Khuña ya u vhalela Laiburari Positara ya bugu na vhañwali. Dikishinari ire khagala kilasini
Ri wana hani vhuñudzeñudze	<p>Arali vhahulwane tshikoloni vha sa sumbedzeli u vha vhavhali na vhagudi avha nga bveledzi lutamo lwa u vhala. Thaidzo ya ñudzeñudze i vhonala kha vhagudisi u thoma.</p> <ul style="list-style-type: none"> Sa mugudisi kha vha sedzuluse maitele na ñuñuñuwedzo dza bugu na u vhala. Vha na ndivho nngafhani nga ha bugu, gurannda, magazeni na vhañwali vha bugu dza luambo lwa hayani. Vha nga itani u vha musumbedzeli makone wa u vhala luambo lwa hayani. Ndi zwifhio zwine tshikolo tshi nga ita u vha vhasumbedzeli vha u bveledza mvelele ya u vhala kha vhagudi.
Humbulani	Vhagudisi vha tea u vha vha na ndivho ya bugu dza luambo lwa hayani.

2.4 Ri funza hani u vhala

Ngudo dza ḥhaluso dzo sumbedza uri 78% ya vhagudi vha Gireidi 4 vha fhano Afurika Tshipembe a vha koni u vhala vha tshi pfa zwo ḥwalwaho nga nn̄da ha musi vho ḥwala ndingo dzavho nga luambo lwe vha funzwa ngalwo. U pfectesa ndi tshipiḍa tsha u vhala tshi sa dzhielwi n̄tha musi hu tshi funziwa kīlasini dza Afurika Tshipembe. Vhagudisi vha humbula zwauri musi vha tshi khou funza vhagudi u vhala na u fhindula mbudziso vha humbula uri vha khou funza nga tshipiḍa tsha u pfectesa. A zwo ngo tou ralo zwine vha khou ita ndi u linga u pfectesa hu si u funza tshipiḍa tsha u pfectesa.

Ṯhoduluso dzo sumbedza uri u funza vhagudi zwi khagala u vhala vho ḥinekedzela na nga u pfa zwi khwinifhadza u pfectesa havho maṇwalwa. Zwi amba uri ndi zwa ndeme kha vhagudisi vha muteo wa fhasi vha fanelu u dzhieka nzhele u fhaṭa vhukoni ha u pfectesa ha vhagudi vhavho. U ḥlvha uri u pfectesa hu shumisa hani zwi thusa vhagudisi uri vha vhe vhavhali vha khwiṇe.

Themo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
1.4.1.1. U vhalela n̄tha	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi zwipiḍa zwa ndeme zwa mbekanya maitele yo dzudzanyeho. Ndi nyito ya kīlasī yothē hune mugudisi a vhalela vhagudi. Zwi bveledza murando wa zwikili zwa luambo (ho kateleka na u vhala.) nga n̄dila i pfalaho. Tshiṭori tsha u vhalela n̄tha tshi tea u vha tshi n̄tha ha vhukoni ha vhagudi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Aya maitele a u vhalela n̄tha a livha kha u bveledza lutamo na u ḥiphīna khathihi na ḥivhaipfi.</p>
Ndi lini hune ra vhalela n̄tha?	U vhala nga zwigwada zwi itwa nga mugudisi mathomoni a ngudo ya luambo lwa hayani.
	<p>Hu saathu vhalwa: Sumbedzani ḥiṇwalwa. Kha vha sumbedze ḥivhaipfi: sumbedzani ipfi ḥiṇwe na ḥiṇwe nga garaṭatai. Arali maṇwalwa a kha bugu, kha vha ite nyambedzano nga ḥohoh ya tshiṭori na khavara ya bugu uri vhagudi vha humbulele uri tshiṭori tshi nga vha tshi tshi amba nga ha mini.</p> <p>Nga tshifhinga tsha u vhala: Vhalelani ḥiṇwalwa n̄tha</p> <p>Vhalani ḥiṇwalwa ni tshi bvisela khagala vhudipfi, ni tshi shumisa ipfi kha vhabvumbedza vho fhambanaho.</p> <p>Kha vha dzulele u sedzana na vhagudi</p> <p>Kha vha shumise u awelanyana u itela uri tshiṭori tshi takadze.</p> <p>Kha vha ite nyambedzano nga ha zwifanyiso musi vha tshi vhala tshiṭori.</p> <p>Kha vha dzhenise vhagudi nga u vha vhudzisa mbudziso.</p>

Themo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
1.4.1.2. U vhala khathihi	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi zwipiða zwa ndeme zwa mbekanya maitele yo dzudzanyeaho. Ndi nyito ya kiłasi yoþhe hune mugudisi a vhalela vhagudi u bva kha bugu khulwane. Mugudisi u sumbedzela zwikili zwa u vhala sa u vhala nga u elela , u vhala hu na u sumbedzela na khalo ya ipfi. U ñwala khathihi hu tevhela u vhala khathihi, mugudisi a sumbedzele u ñwala ipfi kana fhungo hune vhagudi vha kopa buguni dzavhozwo ñwalwaho. Mugudisia nga shumisa fureme ya u ñwalela u ita uri vhagudi vha qadze na u vha gudisa u vhumba mafhungo na u shumisa zwiga zwa u vhala zwi tshi elana na tshiþori tsho vhalwaho.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>U vhala khathihi zwi kuvhanganya vhagudi vha vhukoni ho fhambananaho kha u vhala ho rangwaho phanda nga mugudisi. Zwi thusa vhagudi u guda maitele a u vhala mañwalwa (mafarele a bugu,u vhala nga zwifanyiso, zwiga zwa u vhala) na u wana fulufhelo ja u vhala nga ethe. Liñwalwa ja u vhala khathihi li shuma u bveledza zwipiða zwa luambo(u thetshalesa na u amba, foniki,u dikhouda, u vhala hu na u pfectesa na nyanyuwo ya muvhali. Aya maitele a u vhalela n̄tha a livha kha u bveledza lutamo na u diphina khathihi na ðivhaipfi.</p>
Ndi lini hune ra vhalela n̄tha?	U vhala khathihi zwi anzela u bvelela minete dza 15 dza u vhala.
Zwi funzwa hani?	<ul style="list-style-type: none"> • Ngudo dza u thoma dzi sedza kha u diphina na u sedza mañwalwa ,vhagudi vha tshi bvisa vhudipfi na u vhalwa nga mugudisi • Kha ngudo i tevhelaho hu sedzeswa kha u dzhenelela ha vhagudi vha tshi vhala na mugudisi. • Kha ngudo ya vhuraru hu vhalwa u itela u engedza ðivhaipfi, u pfectesa, zwikili zwa u dikhouda na zwivhumbeo zwa mañwalwa(girama na zwiga zwa u vhala). • Ubveledza ðivhaipfi, u pfectesa, u dikhouda na zwivhumbeo zwa mañwalwa zwi nga itwa kha u ñwala khathihi.
Ri linga hani u vhala khathihi?	<ul style="list-style-type: none"> • Vhudzisani vhagudi u fhindula mbudziso hu saathuvhalwa, hu tshi khou vhalwa, nga murahu ha u vhalwa liñwalwa. • Vhudzisani vhagudi u ɻalutshedza zwipiða zwa tshiþori. • U tehekanya zwiwo. • Garaþa dza maipfi • Fureme dza u ñwalela.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Bugu ya u shumela ya DBE, • Bugu khulwane • bugu ya tshiþori ,Anthology, • zwirendo, • Nyimbo • Khungedzelo • Zwe vhagudi vha ñwala.
Ri wanisa hani vhuþudzeþudze kha u vhalela n̄tha?	Vthagudi vha sa funi u dovha u vhala tshiþori vha sumbedza uri a vha khou þumana na liñwalwa.
Humbulani	Dovhololani tshiþori kha u vhala khathihi .

Themo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
1.4.1.3. U vhala nga zwigwada	<p>Ndi mini?</p> <p>Ndi tshitirathedzhi tshauvhala nga zwigwada zwa vhukoni hune vhagudi vhothe vha vhala mañwalwa a no fana o teahotshigwada tshenetsho vha tshi thuswa nga mugudisi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>U vhala nga zwigwada zwi nea vhagudi tshikhatalsha ndowendowe ya u vhala nga vhothe hu na u thusiwa nga mugudisi. Zwi fha mugudisi tshikhala tsha u ŋola maitele a u vhala ha vhagudi na u linga vhukoni ha u vhala ha mugudi muñwe na muñwe kha tshigwada. Uvhala kha zwigwada ndi muratho wa uya kha u vhala nga wothe.</p>
Ndi lini hune ra funza u vhala na zwigwada.	U vhala nga zwigwada zwi itwa nga mugudisi mathomoni a ngudo ya luambo lwa hayani. Zwi itwa ḋuvha na ḋuvha kha gireidi 1-3, hu tshi funzwa tshigwada tshithihi kana zwivhili kha kilasi khulwane nga ḋuvha.
Ri funza hani u vhala nga zwigwada	<ul style="list-style-type: none"> • Kilasi i khethekanya ya bva zwigwada zwa vhukoni zwi re na vhagudi vha 6-8 • Mugudisi u nanga ŋinwalwa lo teaho tshigwada tshenetsho. • Kha ngudo dza u thoma mugudisi u ita nyambedzano nga ḫohoh,khavara na zwifanyiso kha bugu • Kha ngudo dzi no tevhela, mugudiu wana tshikhala tsha u vhalela ntha. Mugudisi u vhudzisa mbudziso dzine mugudi a fhindula.
Ri linga han?	Vhagudi vha vhudziswa mbudziso vha fhindula.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Bugu ya shumela ya DBE, • bugu ya tshiṭori, • Zwirendo, • Zwiṭori zwi si zwa u humbulela, • Gurannida kana magazine na • Atikili. • Garaṭa dza u vhala
Ri wanisa hani vhuṭudzeṭudze kha u vhala na tshigwada?	Vhagudi vha sa vhali nga u elela nahone vha ita vhukhakhi vhunzhi, a vha na vhuḍifhulufheli.
Humbulani	Kha vha funze zwikili zwa u khethekanya maipfi, vha fhe vhagudi garaṭa dza maipfi u ita ndowendowe dza maipfi maswa.

2.4.1.4 u vhala nga vha vhili na u vhala nga muthihi.	Ndi mini nahone ndi ngani zwi zwa ndeme?
	<p>Ndi mini?</p> <p>U vhala u wothe ndi musi vhagudi vha tshi kona u nanga bugu nga vhone vhañe kiłasini kha khona ya u vhala kana ḥaiburari ya tshikolo vha kona u vhala nga vhone vhañe tshikoloni kana mahayani.</p> <p>U vhala nga vhavhili ndi musi vhagudi vha tshi vhala na khonani nga tshifhinga tsha ngudo ya u vhala.</p>

	Ndi ngani?
	U vhala nga vhavhili na u vhala nga muthihi zwi nea vhagudi ndowendowe ya u vhala na u t̄tuwedza u vhalela u diphina.
Zwi itiwa lini?	Nga tshifhinga tsha u vhala nga zwigwada, nga tshifhinga tsha u vhala ha kilasi yothe, u litsha zwothe wa vhala, kha laiburari ya tshikolo na hayani.
U vhala nga muthihi na nga vhavhili.	Thetshelesani vhagudi vha tshi vhala nga vhavhili na musi vha nga muthihi nga tshifhinga tsha u vhala nga zwigwada na nga tshifhinga tsha u litsha zwothe wa vhala.
Zwishumiswa	Bugu ya u shumela ya DBE, Bugu dza u vhala dzo yaho nga vhukoni, bugu dza zwitiori, magaraña a u vhala, bugu dza magazine dza vhagudi, khomiki.
Ri vhonisa hani vhułudzełudze ha u vhala nga vhavhili na nga muthihi.	Vhagudi vhane vha teledza u vhala bugu. Avha funi u vhala na vhañwe na musi vha vhothe.
Humbulani	Mugudisi u tea u vha na tshifhinga na ñwana muñwe na muñwe kha vhagudi vhane vha na vhukondi.

2.5 MAGA A MVELEDZISO YA U VHALA

2.5.1. Vhavhali vhane vha khou thoma

Vhavhali vhaswa vhane vha kha di thoma u vhala vha kona u t̄anganedza pfunzo ya bugu na mañwalwa, vha guda u shumisa dzi alifabethe nga vhukoni ha u sedza na u vhidza madzina, małedere małuku na madanzi. Vha khou bveledza zwikili zwa nđivho ya mibvumo, sa u vhona nđivho ya mibvumo, madungo na raimi.

Vhavhali vhaswa vha thoma u guda vhushaka ha mibvumo / zwiga – u thoma nga themba na pfalandothe dzi kona u vhala (themba - pfalandothe, themba - pfalandothe) maipfi, zwi tshi nga sa nomboro ya maipfi o ñoweleaho

Mañwalwa kha uvhu vhuimo a fanela u:	Ndi mañwalwa afhio o teaho vhagudi vhane vha khou thoma u vhala?	Ndi lini hune ya shumiselwa u vhala?
Thuso khulwane ya zwifanyiso	<ul style="list-style-type: none"> Garaña ya zwifanyiso Garaña ya nyambedzano 	Giredi T <ul style="list-style-type: none"> Bugu khulwane: U vhala na kiłasi yothe
Mañwalwa a langeaho nga vhuronwane	<ul style="list-style-type: none"> Bugu t̄hukhu ya zwifanyiso i sina maipfi Bugu t̄hukhu ya zwifanyiso ire na maipfi Bugu khulwane i re na zwifanyiso zwinzhi i si na maipfi o ñwalwaho Bugu khulwane i re na zwifanyiso zwinzhi na maipfi o ñwalwaho 	<ul style="list-style-type: none"> Postara ya nyambedzano na garaña ya zwifanyiso Bugu t̄hukhu ya zwifanyiso: U vhala wo vhofholowa Bugu ya u shumela ya DBE U thetshelesa na u amba, u vhala na rekhodo ya zwo ñwalwaho
Phatheni dza u ɿdovholola		
Divhaipfi yau dovhoholola nga vhuronwane		
Luambo lwa mvelo		
Małedere mahulwane na kuñwalele kwao		

Vhuphara ha khethekanyo ya maledere	(maipfi mapfufhi na dziraimi na zwidade)	
Khontseputi dzo ɖoweleaho	• Bugu ya u shumela ya DBE	
Mañwalwa a sa gumi kha siaṭari		
Tshihumbudzi: Mugudisi wa Gireidi Ḧ u fanelu u vha na bugu dza 4 na khuvhanganyo (zwiṭori, zwirendo na zwidade) zwine zwa shumiswa kha u vhalela nṭha.		

2.5.2 Vhagudi vha ne vha khou thoma u bvelela kha u vhala

Vhavhali kha vhuimo uvhu vha pfectesa alifabethe, tshanduko ya mibvumo na u kona u vhala foniki dza u thoma. Vha kona u vhala maipfi o vhalaho o doweleaho.

Vhavhali vhane vha khou bvelela vha kona u pfectesa maitele a u vhala hu na u pfectesa khwi^{ne} na zwikili zwa u vhala maipfi ^lhasela ipfi. Vha a kona u vhona manwalwa o fhambanaho nga mannda a fikishini na asi a fikishini vha dovha vha kona u vhona uri u vhala hu na ndivho dzo fhambanaho.

Mañwalwa kha uvhu vhuimo a fanela u:	Ndi mañwalwa afhio o teaho vhagudi vhane vha khou thoma u vhala?	Ndi lini hune ya shumiselwa u vhala?
<ul style="list-style-type: none"> U engedzedzwa ha mitaladzi ya mañwalwa u ya nga ha masia^tari. D^livhaipfi i katela u dikhouda ipfi na maipfi o dowelaeho. Maipfi ane avha na tshivhumbeo tshi kon^daho U sa ^lisendeka kha ndovhololo phetheni na zwifanyiso T^loho dzo doweleaho fhedzi dici kha vhudzivha vhuhulwanu 	<p>Phos^ltara ya nyambedzano i na maipfi (gara^ta-tai na mafhungo o ñwalwaho kha mutevhe wa mabambiri</p> <ul style="list-style-type: none"> Gara^ta dza zwifanyiso na maipfi Bugu dza u vhala dzo elwaho dza fikishini na dici dza fikishini Bugu dza zwi^tori dza fikishini na dici dza fikishini Bugu khulwane dici re na zwi^tori zwa 3-4 kha bugu yeneyo/nthihi Bugu ya u shumela ya DBE 	<p>Gireidi 1</p> <ul style="list-style-type: none"> Bugu khulwane: U vhala khathihi ha ki^lasi yo^the Phos^ltara ya nyambedzano na gara^ta ya zwifanyiso: u thetshelesa na u a mba Bugu dza u vhala dzo elwaho: U vhala na zwigwada Bugu dza zwi^tori: u vhala nga vhavhili na u vhala nga u diimela Bugu yau shumela ya DBE: u thetshelesa na u a mba, u vhala na u rekhoa zwo ñwalwaho.
<p>Tshihumbudzi: Mugudisi wa Gireidi 1 u fanela u vha na bugu 4 khulwane dza u vhala na bugu dza u vhala dzo elwaho (dci re kha vhuimo vhuraru dici re na t^loho tharu kana ^lna u ya nga vhuimo hadzo na t^loho dza fumi), muvango wa bugu dza zwi^tori dzo teaho gireidi (dici ngavha 40 u ya nga ki^lasi) na bugu ya zwi^tori ya mugudisi (anthology) u itela u vhala ha u vhalela n^ltha.</p>		

2.5.3 Vhagudi vha no khou thoma u vhala nga u elela

Kha vhuimo uvhu u vhala zwi sokou bvelela nga zwothe, hune u vhala hunzhi ha anda kha u vhala u tshi pfesesa u fhirisa u kona u vhala maipfi maswa. Vhagudi vha khou sendela kha u kona u vhala mañwalwa nga eþhe. Avha vhgudi vha tshenzhela u vhala mañwalwa o fhambanaho na u kona u vhona mañwalwa a langeaho nga vhuronwane. U kona u ðiimisa nga eþhe hu a fhambana nga mañwalwa ane a khou vhalwa.

Mañwalwa kha vhuimo uvhu o fanela u vha na:	Ndi afhio manwalwa o fanelaho vhagudi vhane vha kha di thoma u kona u vhala.	Ndi lini hune manwalo a nga shumiswa u vhala.
Masiaþari manzhi Mitaladzi milapfu Mañwalwa manzhi kha siaþari Divha ipfi yo pfumaho U fhambanana ha phetheni ya fhungo U fhungudzea ha u vhala nga zwifanyiso Luambo Iwa tshiofisi lu no buletshedza Mañwalwa o fhambanaho: miswaswo, zwiþori zwipfufhi, nz.	<ul style="list-style-type: none"> Phosiþara ya nyambedzano i re na (garaþatai na lubannda lwa fhungo.) Bugu dzi no ya nga mirole dza zwiþori zwa u humbulela na dza zwiþori zwa vhukuma Bugu dza zwiþori zwa vhukuma na zwi si zwa vhukuma. Bugu khulwane ya zwiþori zwa 3-4. Bugu ya u shumela ya DBE 	<p>Gireidi 2</p> <ul style="list-style-type: none"> Bugu khulwane: U vhala na u ñwala na kilasi yoþhe Phosiþara ya nyambedzano: u thetshela na u amba Bugu dzi no ya nga mirole: u vhala nga zwigwada. Bugu dza zwiþori: u vhala nga vhavhili na nga ene mune. Bugu dza DBE: u thetshela na u amba, u rekhoda u vhala na u ñwala.

Khumbudzo: Kilasi ya gireidi 2 i tea u vha nabugu khulwane 4, bugu dzi no ya nga mirole (hu vhe na bugu nna dzi re kha thoho thanu nga levelena bugu dza 10 kha thoho), bugu dza zwitor (dzi nga swika 40 kha kilasi) na Anthology.

2.5.4. Vhavhali vha u elela/vhavhali makone

Vhagudi avha vho no pfuka kha “ u guda u vhala” vha ya “Kha u vhalela u guda”. U vhala khavho zwi sokou bvelela nahone zwi itiwa hu na u sumbedzela na u awela ho teaho. Mafulufulu avho a kha u vhalela u pvesesa na u shumisa zwiṭirathedzhi zwinzhi zwa u vhala.

Avha vhavhali vha vhala tshaka dza mañwalwa dzo ḥandavhuwaho nahone vhe vhothe. Vha do ṭutulea na u khwinisa kuvhalele kwavho musi vha tshi anza u wana mañwalwa a khaedu khavho. Nga u ita ndowenndowen vha a kona u khwinisa zwikili zwavho zwa u vhala na u nanga mañwalwa avho vhone vhaṇe.

Mañwalwa kha vhuimo uvhu a tea u vha na:	Ndi a fhio mañwalwa o teaho vhagudi vha u vhala nga u elela?	Ndi lini hune zwa nga shuma?
Mañwalwa manzhi Tshaka dza zwibveledzwa zwa mañwalwa manzhi ḥohohdzi songo ḥoweleaho dzo vanganaho Divhaipfi i re khaedu Mitaladzi i kondaho Zwitaela zwa u ḥwala zwe vanganaho ḥhalutshedzo dzo fhambanaho	<ul style="list-style-type: none"> Phosīṭara ya nyambedzano i re na (garaṭatai na lubannda lwa fhungo.) Bugu dzine dza ya nga mirole dza zwiṭori zwa u humbulela na dza zwiṭori zwa vhukuma Bugu dza zwiṭori zwa vhukuma na zwi si zwa vhukuma. Bugu khulwane ya zwiṭori zwa 3-4. Bugu ya u shumela ya DBE 	Gireidi 3 <ul style="list-style-type: none"> Bugu khulwane: U vhala na u nwala na kilasi yoṭhe Phosīṭara ya nyambedzano: u thetshesela na u amba Bugu dzi no ya nga mirole: u vhala nga zwigwada. Bugu dza zwiṭori: u vhala nga vhavhili na nga ene muṇe. Bugu dza DBE: u thetshesela na u amba, u rekhoa u vhala na u nwala.
<i>Khumbudzo::Kha G ireidi ya 3 bugu khulwane dzi nga vha sethe ya bugu dza 4, bugu dzi no ya nga mirole (dzi nga vha 5 nga ḥevelle dzi re na ḥohoh dza 5 u swika 6 na bugu dza 10 kha ḥohoh yeneyo) Bugu dzo fhambanaho dza zwiṭori (dzi nga vha 40 kha kiłasi) naanthology (khuvhanganyo ya zwiṭori) kha u vhalela nṭha.</i>		

Khethekanyo 3:

3.1 Mbekanyamaitele ya ngudo dza u vhala ya kilaasini

CAPS i randela zwine **Mbekanyamushumo ya u vhala ho Linganelaho ya Luambo (BLA)** ya tea u itiswa zwone zwine zwa ḥanganya u funza zwipiда zwihiwlane zwa luambo two sumbedzwaho kha daigiramu i re afho fhasi:

U thetshelesa na u amba	Nđivho ya miungo na foniki	U vhala(U vhalela ntha, khathihi, U vhala nga zwigwada, vhavhili vhavhili na u vhala nga eṭhe)	U pfeſesa: (Orala, u vhona, mařivalwa o katelaho nyolo)
muřwalo	u ḥwala (khathihi, zwigwada, nga eṭhe)	zwikili zwa u shumisa luamboLanguage Usage skills	

Daigiramu ya zwipiда zwa Luambo lwa Hayani

Zwipiда zwa Luambo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
3.3.1 U thetshelesa na u amba	<p>Ndi mini?</p> <p>U thetshelesa na u amba zwi bvelela khathihi zwine zwa amba uri muthu u tea u thetshelesa uri a kone u amba. Hu shumiswa mibvumo ya muambo musi hu tshi ambiwa. Ri nga ri u amba ndi ndila ya vhudavhidzani kana u bvisela khagala mihumbulu na vhuđipfi ri tshi shumisa luambo.</p> <p>Ndi ngani? U thetshelesa na u amba ndi zwa ndeme kha u guda luambo. U thetshelesa na amba zwi itea na kha ngudo dza u nwala na u vhala na kha therò dzođhe dza kharikhuļamu.</p>
Zwi itiwa lini?	Zwi bvelela kha ngudo dzođhe dza ḫuvha ja tshikolo. Nyito dza u thetshelesa kha ngudo dza luambo dzi tea u itwa luhili kha vhege.
Ri itisa hani nyito dza u thetshelesa na u amba?	<p>Nyito dza u thetshelesa na u amba ndi nyito dza kiļasi yođhe u bva nga matsheloni ho sedzwa kha mutsho, u ḫa tshikoloni, datumu, mađuvha a mabebo a vhagudi na mafhungo a ene muñe.</p> <p>Kha ngudo dza luambo nyito ndavhelelwa dzi katela u thetshelesa kha tshiđori tsho ambiwaho kana tsho vhaliwaho, u ḫalutshedza hafhu tshiđori, u thetshelesa na u tevhedza ndaela, u renda zwidate na u imba nyimbo na u tambo matambwa, u sumbedza na u ḫalutshedza, u fhindula zwi no bva kha ḫohoho. U thetshelesa na u amba zwi funzwa nga ndila ya u ḫanganelana na masia a u guda a Zwikili Zwa Vhutshili (Beginning Knowledge and Performing Arts)</p>
Ri linga hani u thetshelesa na u amba?	Zwikili zwa u thetshelesa na u amba zwi lingwa nga u tou sedza, nga u tou amba na nga nyito (misumbedzo).
Zwishumiswa	Phosijara dza nyambedzano, Bugu ya u shumela ya DBE, Bugu dza zwiđori, bugu dza u vhala, zwiđori zwo kuvhanganyiwaho, zwirendo, nyimbo, zwithu zwi no farea, masiki, phaphethe
Ri wana hani vhuđudzeđudze kha u thetshelesa na u amba?	U shaya vhuđifulufheli; u sa vha na luambo na ḫivhaipfi ya u fhindula na u dzhenela kha nyambedzano.
Humbulani	Kha vha shumise maitele a no dzhenisa mitambo u itela uri u Thetshelesa na u Amba hu vhe nyito dza u ḫimvumvusa.

Zwipiða zwa Luambo	Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?
3.1.2 Muñwalo	<p>Ndi mini?</p> <p>Muñwalo ndi ndila ine ra sumbedza ngayo małedere o fhambanaho. Muñwalo u vha wo sedza kha u sika zwivhumbeo zwa małedere na maipfi na ndila ine ra zwinèkedza ngayo.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme?</p> <p>Ndi tshikili tsha ndeme tshine tsha tea u gudiswa u itela nyambedzano kha u ñwala.</p>
Zwi funzwa lini?	Ngudo dza muñwalo dzi tea u itwa minetse ya 15 lwa maðuvha maña kha vhege.
Ri funza hani muñwalo?	<p>Kha Gireidi ya Ḧ nyito dza u ranga dza u thoma u gudisa muñwalo dzi sedza kha u lingedza u alusa zwa mutoe wa u guda u ñwala. Izwi ndi zwikili zwi shumisaho vhushaka na u shumisa ha muhumbulo wa muthu na zwine a ita nga miraðo ya muvhili. Zwikili izwi ndi zwi ngaho sa u fara penisela/tsha u ñwala, u tevhedzela zwivhumbeo nga tsha u ñwala, u luka na u tevhedzela ndaela dzo leluwawo dzi ambaho nga masia.</p> <p>Vhushaka vhukati ha nyaluwo ya izwi zwikili zwa muhumbulo na ya muñwalo i ri sumbedza ndeme ya ɬhodea ya u pulanelu u ɬahulela nyaluwo ya u guda u ñwala ha ñwana u swikela a tshi vho kona u ñwala małedere na maipfi nga ndila kwao nahone zwi tshi vhonala zwavhuði.</p>
Ri linga hani muñwalo?	Ndavhelelo i kha ndila ya kuvhalele, kuñwalelwé kwa małedere, kuvhekanyelwe kwa małedere kha maipfi, kuvhekanyelwe na khethékanyo ya maipfi kha fhungo, u kopolola ya maipfi na mafhungo..
Zwishumiswa	Mabambiri a si na tshithu, ɬhirei dza miðavha, khirayoni ndenya dza mapfura, bugu dza u ñwalela dzi si na mitalo, bugu dza u ñwalela, penisela dza HB, lubannda lwa u ñwalela.
Ri wana hani vhułudzełudze kha muñwalo?	U sumba ndila ya u vhala, u humisela maipfi murahu, u vhekanya, kuñwalele kwa maipfi kwo khakheaho.
Humbulani	Kha vha shumise maitele a u funza o ɬalaho mutambo kha u funza zwikili zwa u sumba ndila ya u vhala na u ita ndowendowé ya u ñwala małedere vha tshi sumbedza hune ha thomiwa hone na hune zwa fhela hone.

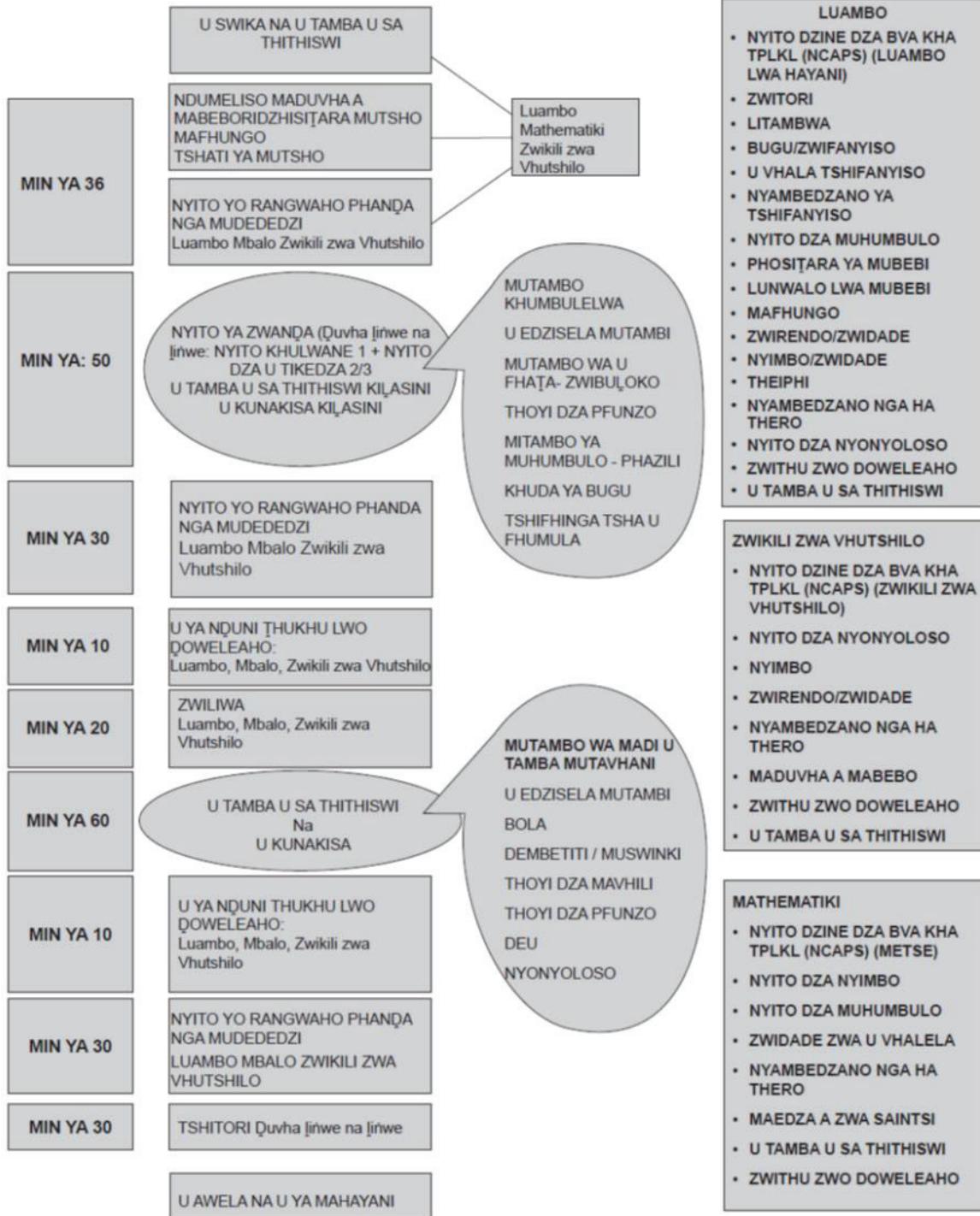
Tshipida tsha luambo: 3.1.3.U ñwala	<p>Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?</p> <p>Ndi mini?:</p> <p>U ñwala ndi ndila ya vhathu ya u davhidzana yo imelaho luambo na vhuđipfi vhu re na tswayo na zwiga. U ñwala ndi maitele a u khouda, hune muñwali a vhea mulaedza une wa davhidzana na vhathu. Vhagudi vhađuku vha điphinä nga u guda u vhala zwo ñwalaho na u ñwala zwi vhalwaho. U ñwala ndi vhudavhidzani ha u ñwala hu itwaho nga vhagudi.</p> <p>Ndi ngani zwi zwa ndeme? :</p> <p>U ñwala ndi nyengedzedzo ya zwipiđa zwa u thetshelesa na u amba, u vhala, muñwalo na u shumisa luambo. U ñwala ndi tshikili tsha vbutshilo na pfunzo tsha ndeme. Kha kharikhulamu ya tshikolo, u ñwala ndi tshiendedzi tsha u bveledza mihibulo ya vhagudi na vhukoni. Ndi zwa ndeme kha u ñwala zwe vha guda na u ndingo dza zwa u bvelela havho kha therò dza tshikolo.</p>
Zwi itwa lini?	Awara nga vhege yo avhelwa u ñwala u bva kha Gireidl 1 u swika kha Gireidi 3. Tshaka dza mañwalwa o ñwalwaho a tea u sumbedzwa kha u vhala khathihi na u ñwala khathihi ha tevhela u ñwala u wođhe hune ha đa luraru nga vhege.
Ri funza hani u U ñwala?	<p>U ñwala khathihi hu tevhela u vhala khathihi. Mugudisi u sumbedzela uri mibvumo i vhekanywa hani u bveledza maipfi, ri khethekanya hani maipfi kha fhungo na u shumisa zwiga.</p> <p>U ñwala nga eđhe zwi bvelela kha u thoma u bvelela u ñwala hune vhagudi vhashumisa u ola na u shumisa mubvumo muthihi kha u ñwala mañwalwa mathomoni a Gireidi 1. Nga murahu, mafheloni a gireidi 1 vha kona u ñwala mafhungo mapfufhi na u ñwala mafhungo 5 kha Gireidi 2 na mafhungo a 8-10 kha Gireidi 3 nga đohyo ye vha fhiwa.</p>
Ri linga hani u ñwala?	U linga u ñwala hu katela u fhedzisa fureme ya u ñwalela, u ñwala mafhungo a 3-5 nga tshifanyiso, u ñwala pharagirafu nga đohyo ye wa fhiwa kana u toolola zwe wa vhala nga u tevhekana hazwo. U ñwala mulaedza , mutevhe, vhurifhi na zwiñwe.
zwishumiswa	Phosiqara ya nyambedzano, Bugu khulwane, Bugu ya u shumela ya DBE , tshati dza đivhamaiipfi, fureme dza u ñwala, maipfi a luvhondoni, bugu ya maipfi, bammbiri, bugu dza u ñwalela.

3.1.4.Zwipiqa zwa luambo: u shumisa luambo	<p>Ndi mini nahone ndi ngani zwi na ndeme?</p> <p>Ndi mini:</p> <p>U shumisa luambo zwi amba zwitevhelaho: girama, nzudzanyo ya maipfi, tshitaela, u nanga maipfi na nga n ḋila ya ine maipfi a shumiswa ngayo nga n ḋila yone.</p> <p>Ndi ngani?:</p> <p>U shumisa luambo zwo lavhelesa kha milayo ya girama ya luambo Iwonolo. Luambo luṅwe na luṅwe lu ṭaluswa nga zwivhumbeo na mashumele alwo</p>
Zwi funzwa lini?	Zwikili zwa u shumisa luambo zwi ḫanganelana na nyito dza u thetshela na amba na u vhala na u ḥwala
Ri funza hani nyito dza u shumisa luambo?	Zwikili zwa u shumisa luambo zwi funzwa khathihi na nyito dza u thetshela na u amba na dza u vhala na ḥwala
Ri linga hani luambo?	U shumisa luambo zwi lingiwa kha nyito dza u amba, u vhala na ḥwala.
Zwishumiswa	<ul style="list-style-type: none"> • Bugu ya u shumela ya DBE, Bugu khulwane, zwibugwana zwa u vhala. • Bugu khulwane • Bugu dza u vhala
Ri wana hani vhuṭudzeṭudze?	<ul style="list-style-type: none"> • Mugudi ha koni u shumisa zwiga zwa u vhala. • Mugudi u ḫanganyisa zwifhinga. • Vhagudi vha na vhukonq̄i ha mafhungo na pharagirafu. • Ha koni u tevhekanya zwiwo.
Humbulani	<p>Kha hu sedzeswe kha zwiga zwa u vhala nga tshifhinga tsha u vhala.</p> <p>Ndowendowe dza u vhumba mafhungo dici bveledzisa vhagudi kha u ḥwala.</p>

3.2 U langa kiłasi

Tsumba tshifhinga nga maitele a ḫuvha na ḫuvha a ndaela dza u vhala. CAPS i ri ḥea mbekanya tshifhinga na tshileme tsha zwipiqa zwa luanbo. Fureme iyi i ḫo shumisa tsumbatshifhinga kha luambo lwa hayani kha Gireidi 1 na 2 na awara dza 8 kha Gireidi 3. Vhunzhi ha zwikolo zwine zwa funza Tshivenda sa LOLT zwi ḫo funza EFAL sa theroy kha Gireidi 2 u swika 3.

U itwa ha maitele a ḫuvha na ḫuvha zwi ḫo khwathisedza uri zwipiqa zwa luambo na ndinganyelo ya luambo zwi khou shumiswa nga n ḋila yone. Afho fhasi hu na tsumba tshifhinga ya maitele a ḫuvha na ḫuvha ya Gireidi 1 u swika kha Gireidi 3.

Kudzudzanyele kwa kiłasirumu ya Gireidi ya T		
Khuđa ya zwibuloko	Khuđa ya bugu	Khuđa ya matambwa
Khuđa ya u gudela Mbalo	Khuđa ya u gudela Luambo	Khuđa ya matambwa
Garađa ya tshifanyiso nanomboro dza u swika kha 10 ☐ ☐ Nthihi	Garađa ya tshifanyiso na maipfi Fhethu ho fhumulaho ha u vhalela hu re na bugu dzo fhambanaho Fhethu ha zwishumiswa zwa tutuła muhumbulo (phazele, mitambo ya luambo, phaphethe ya tshanda Tshathi ya mabebo	Fhethu ha litambwa nga zwiambaro zwa u tambisa na sethe ya zwa u ñwa tie Luđingo Zwishumiswa zwa tshitangani (khishini) Zwitambiswa Tshathi ya mishumo Zwifanyiso na zwinepe
Kuvhonele kwa nomboro U fhađa na kutumakanye kwa zwishumiswa Zwivhumbeyo zwa dzhiomiđiri Tshathi ya u vhala Nyito ya u lunzhedza Tshathi ya mutsho Khalenda Tshathi ya vhulapfu Buļoko dza u vhala		

Kuavhele Kwatshifhinga na mishumo ya duvha liñwe na liñwe ya Gireidi T

Thebula ya tsumba tshifhinga ya Giredi ya T i vhidzwa phurogireme ya duvha liñwe na liñwe. Phurogireme ya duvha i na zwipida zwiraru:

- **Nyito dzo rangwaho phanda nga mugudisi:** Ndavhelelo ya nyambo kha u vhala i katela u anetshela tshitiori na u vhala khathihi hu na u diimisela na tshifhinga tsha u vhalela nt̄ha.
- **Nyito dzine vhagudi vha dithomela na u ditambela:** mitambo ine vhagudi vha dithomela vha so ngo nangelwa nga mugudisi.
- **Mishumo ya duvha liñwe na liñwe:** i vha nea tshikhala tshi songo lavhelelaho tsha u tutuwedza u bvedza zwikili zwe fhambanaho zwa u ñwalana u vhala.

U tambo u sa thithisiwi kilasini: Vhagudi vha di nangela zwishumiswa zwa u tambo ngazwo.

- ◆ **Khuđa ya bugu / Khuđa yo fhumulaho:** Vhagudi vha dinangela bugu vho vhofholowa vha vhala vhe vhothe.
- ◆ **Khuđa ya matambwa:** Khuđa iyi
- ◆ i tutuwedza u thetshelesa na u vhalaamba nga nyito dza matambwa ho shumiswa zwiambaro, masiki na phaphethe.
- ◆ **Khuđa dza buloko :** Dzi disa khonadzeo ya u hulisa muhumbulo

U tambo u sa thithisiwi nnđa: Nyito dzi no nga u ñamela (dembeteti na u tambo muswinki) zwi tutuwedza zwine zwa vha zwa vhuhogwa kha u gudisa u vhala na u ñwala, vhuhulu ho sedzwa kuvhnele kwavh kha zwithu.

3. Mishumo ya duvha na duvha

GIREIDI 1 MAITELE A VHEGE: AWARA DZA 7

MUSUMBULUWO	LAVHUVHILI	LAVHURARU	LAVHUNA	LAVHUTANU
Nyambedadzano ya nga matsheloni				
Mibvumo 15				
U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30 Group Guided Reading
Muñwalo 30	U ñwala 15	Muñwalo 30	Muñwalo 15	Muñwalo 15
U vhala na vhagudi 15	U vhala na vhagudi 15	U vhala na vhagudi Shared 15	U thetshelesa na u amba 30	U thetshelesa na u amba 15
U anetshela tshiñori	U vhalela n̄tha	U anetshela tshiñori	U vhalela n̄tha	U anetshela tshiñori
Total 90	Total 75	Total 90	Total 90	Total 75

GRADE 2 MAITELE A VHEGE: AWARA DZA 7

MUSUMBULUWO	LAVHUVHILI	LAVHURARU	LAVHUNA	LAVHUTANU
Nyambedadzano ya nga matsheloni				
Mibvumo 15	Mibvumo 15	Mibvumo 15	Mibvumo	Mibvumo 15
U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30
Muñwalo 30	Muñwalo 30	Muñwalo 15	U ñwala 15	U ñwala 15
U vhala na vhagudi 15	U vhala na vhagudi 15	U vhala na vhagudi 15	U thetshelesa na u amba 30	U thetshelesa na u amba 15
U vhalela n̄tha	U anetshela tshiñori	U vhalela n̄tha	U vhalela n̄tha	U anetshela tshiñori

Thanganelo 85	Thanganelo 85	Thanganelo 70	Thanganelo 85	Thanganelo 95
GIREIDI 3 MAITELE A VHEGE : AWARA DZA 7				
MUSUMBULUWO	ŁAVHUVHILI	ŁAVHURARU	ŁAVHUNA	ŁAVHUTANU
Nyambedadzano ya nga matsheloni u anetshela tshiṭori	Nyambedadzano ya nga matsheloni u anetshela tshiṭori	Nyambedadzano ya nga matsheloni u anetshela tshiṭori	U thetshelesa na 30 u amba Nyambedadzano ya nga matsheloni u anetshela tshiṭori	U thetshelesa na 15 u amba Nyambedadzano ya nga matsheloni u anetshela tshiṭori
Mibvumo 10	Mibvumo 10	Mibvumo 10	Mibvumo 10	Mibvumo 10
U vhala khathihi 15	U vhala khathihi 30	U vhala khathihi 30		U vhala khathihi 30
U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30	U vhala na tshigwada hu na u sumbiwa ndila 30
Muñwalo 30	U ñwala 30	Muñwalo 30	U ñwala 15	U ñwala 15

Gireidi ya ḥ i nea tshikhala tshavhuđi tshi so ngo lavhelewaho tsha u bveledza zwikili zwe fhambanaho zwa u guda u vhala na u ñwala.

- **Mishumo ya ñuvha na ñuvha:** Madzuloni a uri vhagudi vha ime mudubani vha tshi lindela u ya nduni ḥukhu, mugudisi a nga shumisa hetshi tshifhinga u ḥutuwedza ndivho ya mubvumo.
- **Zwiliwa:** Pfunzo ine ya amba nga zwiliwa zwe fhambanaho zwine vhagudi vha khou ḥa,
- **U kunakisa na u ya mahayani:** Zwidade, u imba, ndumeliso na u ya hayani.

YUNITHI 4 : Kulangele kwa mbekanyamushumo ya u vhala

Kha yunithi iyi ri khou angaredza mihumbulo ya mbekanyamumushumo ya u vhala na u shumisa mbekanyamushumo ya Litheresi yo linganelaho u funza u vhala na zwiñwe zwipiða zwa luambo nga ndila yo ḥanganelaho.

Yunithi iyi iðo sedzes a kha:

- Zwipiða zwiñwe zwa luambo – U thetshelesa na u amba, muñwalo, U ñwala na mashumisele a luambo;
- Vhulangi ha kiñasini: Tshifhinga tsho pimiwaho, tsumba tshifhinga na maitele a ñuvha na ñuvha
- Mihumbulo nga ha u pulana ngudo
- U langa na u shumisa zwishumiswa.

Mbekanyamushumo ya Litheresi yo linganelaho

Mbekanyamushumo ya Litheresi yo linganelaho i thusa mugudisi uri a kone u funza zwipiða zwa luambo, sa u vhala, U thetshelesa na u amba , na u shumisa luambo (maipfi maswa , luambo lwo ḥanganelaho.

4.1 U langa kiñasirumuni

1. Tshifhinga tsho tiwaho kha luambo (Luambo lwa hayani na luambo lwa luambo nyengedzedza lwa u thoma).

Zwikolo zwi funzaho nga nyambo dza tshirema sa luambo lwa u guda na u funza zwi ño shumisa awara dza sumbe nga luambo lwa hayani na awara tharu nga luambo nyengedzedza lwa u thoma kha Gireidi ya u thoma na ya vhuvhili. Kha Gireidi ya vhuraru tshifhinga tsho tiwaho kha luambo lwa hayani ndi awara dza sumbe na awara nña kha luambo nyengedzedza lwa u thoma.

Yunithini 5: Ri nga ḥuṭuwedza hani na u thusa mvelo ya u vhala?

Yunithi iyi i ñea nyangaredzo ya u sika mvelo ya u vhala zwikoloni.

4.2 Vhupo ha kiñasi

- **Kiñasi yo pfumaho nga mañwalwa** i na therò dzo ḥaniwaho dza posíṭara, Posíṭara dza mibvumo, maipfi a luvhondoni, dzilebulu dza zwithu, madzina a vhagudi na muñwalwa.
- **Khuña ya u vhala:** Bugu dza Gireidi dzo teaho na bugu dza mafhungo a vhukuma na garaña dza u vhala, bugu dza miñade ya vhagudi. U amba zwitòri ñuvha ñiñwe na ñiñwe, u vhalela nñha, U vhala na mugudisi na u vhala nga zwigwada nga tshifhinga tsha u vhala. maipfiindi

1. Vhagudisi

- Vhagudisi na vhagudi vha ḥuṭuwedza u vhala bugu nga tshifhinga tsha musi vhagudi vho kuvhangana thabeloni nga mafulufulu.

2. Thoho ya tshikolo na whalanguli vha tshikolo (SMT). U kondèlela kha mbekanya mushumo ya u litsha zwoñthe wa vhala bugu nga tshifhinga tsha u vhala.

- Kha vha ite nyambedzano nga ha ndeme ya u vhala tshikoloni nga tshifhinga tsha guvhangano kana nga tshifhinga tsha muñangano wa vhabebi kana tshifhinga tsha u avhela zwiphuga;
- U fara miñangano tshifhinga tshoñthe na u pembelela mañuvha a bugu (Hu si luthihi nga ñwaha nga vhege ya bugu, themo iñwe na iñwe nga hu vhe na mabepha kana nyito dza u kunguwedza u vhala;
- Kha vha rambe miraño vhadzulapo (na vhathu vha zwa mitambo, vhamvumvusi, vhabebi) u ita nyambedzano ya ndeme dza u vhala na mushomo wa u vhala kha vhutshilo havho;
- U fara mabepha a u vhala sa “readerthon” mabepha a u vhala; mupeleño;

- U ḫuṭuwedza vhagudi u dzhenelela kha mitaṭisano ya u vhala.
- Kha vha anḍadze dici atikili kha guranđa vha tshi itela u vhala hune ha khou iteaho tshikoloni na u bveledzisa ḥaiburari;
- Ḫuṭuwedzani vhagudi uri vha vhe mirađo ya u vhala ya ḥaiburari ya tshitshavha;
- Kha vha ḫane zwinepe zwa vhagudi musi vha tshi khou vhala, vhagudisi vha tshi khou vhala na vhañwe vha vhatu vha khou vhala. U ḫivhadza zwine ḫohoh ya tshikolo yo themenndela zwone “Bugu ya vhege”

4.3 Vhabebi na u dzhenelela ha vhadzulapo

Vhabebi vha fanela u:

- Kha vha thelese na u ḫuṭuwedza vhagudi uri vha vha vhale;
- Kha vha vhale guranđa na mañwe mañwalwa na vhagudi vhavho;
- Kha vha dzhenelele kha mabepha a u vhala;
- Kha vha shumise ḥaiburari;
- Kha vha dzhenelele kha kiłabu ya u vhala ya tshikolo;
- U ḫea bugu na mañwe mañwalwa a u vhala kha tshikolo.
- U vha mađilonga kha u nthusa mugudisi kiłasini sa muthusi wa u vhala
- Kha vha vhe mađilonge wa u langula ḥaiburari ya tshikolo. .

Tshikolo tshiñwe na tshiñwe tshi fanela u ḫea mugudi muñwe na muñwe bugu tshandani ḫuvha ḫiñwe na ḫiñwe.

Ndivhuho

Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo u khou tama u ḫahisa dici ndivhuho kha:

Mrs M.C Nembabe: Deputy Education Specialist Limpopo Department of Education (Vhembe **East District)**

- Mrs M.M Demana: Senior Education Specialist Limpopo Department of Education (Vhembe **East** District)
- Mrs N O Mulaudzi Senior Education Specialist Limpopo Department of Education (Vhembe West)
- Mr S. Ramaphosa Deputy Chief Education Specialist Gauteng Department of Education (Head Office)
- Mr M. Siaga the Principal of The Mossie Primary School
- Ms E.K. Modau Senior Education Specialist Gauteng Department of Education (Johannesburg South District)
- Mr B. Maṭamela Senior Education Specialist Gauteng Province Department of Education (Johannesburg West)
- Ms T. Modau Senior Education Specialist Gauteng Department of Education (Johannesburg South)
- Mr R. Muthivha HOD of Laerskool Oostuind Gauteng Department of Education (Tshwane South District)
- Ms TR. Muvhango a Teacher at Mboneni Primary School Vhembe **East** District (Tshilamba Circuit)
- Ms M.J Muthivha a Teacher at Tshivhazwaulu Primary Vhembe **West** District (**Lwamondo** Circuit)

GIOSARI

English	Tshivenda term
Accuracy	vhungoho/zwonezwone /kokotolo/ ndilakwayo
Accurately	kokotolo/nga vhungoho/ndilakwayo
agglutination	vhuṭumanyi
agglutinative languages	Nyambo ḥumanyi
alphabetic languages	Nyambo dza alifabethe
alphabetic writing system	sisiṭeme ya u ḥwala nga alifabethe
approach	maitele/kuitele/ngona
assessing	u linga (dzina-jiiti)
assess	u linga (jiiti)
assessment	u linga
attitudes	Kuvhonele
automaticity	tshumisandowelo
avoid	U tinya
awareness	thalukanyo/ndivho
background	Siangane / vhubvo
blend syllables to form words	u vanga / ḥanganya madungo u itela u vhumbamaipfi
blend/blending	vanga/mvangkano
chalkboard	Bodo ya u ḥwalela / tshokobodo
characteristic	mvumbo
classroom management	Ndango ya kīasi
cognitive	Zwangelekanyo / zwa muhumbulo
cognitive attention	thanngelo / ndondolo ya zwa ngelekanyo / muhumbulo
communication	vhudavhidzani
components	zwipida/zwivhumbi
comprehension	u pfesesa
concepts	mihumbulo/khontseputi
conjunctive	mbadekanyo/mbofhekanyo
conjunctive writing system	sisiṭemeya u ḥwala nga mbadekanyo/mbofhekanyo
convert	shandula/u isa kha
code	U khouda / u ira madzina
Coding	U khouda / u ira madzina
Decoding	U dikhouda / u wanulusa
converted	shandulwa/u iswa kha
Core	ṅwongo/ṅongo
corrective feedback	Tsvhudzombuela ya ndulamiso
daily routines	maitele a/rothini ya ḥuvha nga ḥuvha
decode	U dikhouda / u pfesesa / u ḥalusa
a decoding	u paḍula/ḥalusa maledere na madungo
Early	ranga
early emergent readers	Bugu thangeli dza u vhala
early literacy	jiheresi ya u ranga/jiheresi thangeli
early literacy development	Nyaluwo ya jiheresi ya u ranga/ jiheresi thangeli
easy books	Bugu dzi sa kondi
effortful	Nga nungo
embedded	-dzeniswaho

English	Tshivenda term
emergent	thangeli
empowering	u maandafhadza
enablers	zwikonisi
engagement	u shumana
environment	vhupo/nzulele
experience	tshenzhemo/tshenzhelo
explicit	khagala
exposure	thanelo
feedback	tsivhudzombuela
flashcards	gara ^ñ athanwa
fluency	vhueleli
fluently	nga u elela
font	fonto
foundational skills	Zwikili zwa muteo
gaps	zwikhala
general	nyangaredzi
general knowledge	ndivho zwayo/ndivho nyangaredzi
handwriting	muñwalo
high frequency single consonant sounds	Mibvumo ya themba nthihi i no shumiseswa
high frequency words	Maipfi maanzeli/maipfi a no shumiseswa
how to	maitele/kuitele
incidental	zwiitei
interest	dzangalelo
intonation	tshumisakhalo
jumble	vhilinganya
knowledge	ndivho
knowledgeable	u ñivha
language usage	u shumiswa ha luambo/nyambo
large	-hulwane
letter-sound relations	vhushaka ha mibvumo ya maledere
letter-sounds	Mibvumo ya maledere
limited	Zwo kalwaho
listening and speaking	u thetshelesa na u amba
literacy	litheresi
literacy practices	Nyito dza litheresi
map that sound to a symbol	Ananyani mubvumo na tshiga/simbole
memory	nyelelo
methodology	ngona/maitele/kuitele
monotonous	u dovholola-dovholola
morphemes,	mofimi
morphology	mofo ^ñ odzhi/tshivhumbeo tshamaipfi
motivations	thuthuwedzo
natural	mvelo
natural languages	Nyambo dza mvelo
negation	khanedzo/khanedzano
negative response cycle	vhutanganedzi huvhi/ munanyuwo muvhi
one-to-one relation	vhushaka ha muthihi nga muthihi
opportunities	Zwikhala

English	Tshivenda term
orthographic mapping	u rwela ngomani maledere-maipfi
paired reading	U vhala nga vhavhili
patterns	phetheni
phonemic awareness	ndivhoyamibvumo
phonological awareness	ndivho ya tshanduko ya mibvumo
phonological changes	Tshanduko ya mibvumo
poor decoding	u sa kona u paqula maledere na madungo
positive	-vhу ya(zwi langwa nga kilasi ya dzina)
positive attitudes	Kuvhonele kuvhuya
positive cycle	Thevhekano mbuya
positive responses	vhułanganedzi hu vhu ya/munyanyuwo muvhu ya
practice	ndowendowe
prefixes	thangi
preschool	Thangela tshikolo
preschool years	miñwaha ya thangelatshikolo
prosody (reading with intonation and feeling)	phurosodi/mutevhethađu (u vhala hu na khalo dzo fhambanaho na vhuđipfi)
readers	vhavhali
reading alouds	U vhalela n̄tha
reading corner	ha u vhalela
reading speed	Luvhilo lwa u vhala
recognise	łanganedza/divha/talukanya
recognising syllables	u divha/łalukanya madungo
reminder	khumbudzo
resources	zwishumiwsa
Response	vhułanganedzi/munyanyuwo
response cycle	Thevhekano ya vhułanganedzi
role model	muedziselwa/ mułtuwedzi
root	mudzi
root identification	u topola mudzi
segmenting	u pađukanya
Self-efficacy (self-belief, self-confidence)	/vhuđipfesesi vhuđifulufheli
Shared Reading, Phonics, or Group Guided Reading	U vhala na vhagudi, Foniki na U vhala nga tshigwada
skill level	jevele ya zwikili / tshikalo tsha zwikili
stages	maga
stimulate	U nyanyula
stimulation	nyanyulo
subcomponents	zwifhati zwiłuku
suffixes	Mitshila
syllabic	Dungo
syllabic nature	Vhuvha ha madungo
syllabification	vhudungofhadzi
syllable structures	Zwivhumbeo zwa madungo
tasks	mishumo
teacher training	U pfumbudza vhagudisi
text	liñwalwa

English	Tshivenda term
time tabling	Tsumba zwifhinga zwa ngudo
tonal characteristic	Zwi ḥaluswa nga khalo
transparent orthography	kuh̄walele ku sa dzumbami
unrewarding	u sa vhuedza
vocabulary	divhamaipfi
voluntarily	u volothiara/u dituma
word-for-word	ipfi-nga-ipfi
workbook	Bugu ya u shumela
writing	u ḥwala
writing system	sistemeya u ḥwala

Published by the Department of Basic Education

222 Struben Street

Private Bag X895, Pretoria, 0001

Telephone: 012 357 3000 Fax: 012 323 0601

ISBN: 000-0-0000-0000-0

© Department of Basic Education

website

www.education.gov.za

facebook

www.facebook.com/BasicEd

twitter

www.twitter.com/dbe_sa